

* ΤΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΗΝ*)

« Ἄξιόν γε παρατηρεῖν τὰ ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐν
τοῖς πένθεσι γινόμενα καὶ λεγόμενα ».

(Λουκιαν. περὶ Πένθους § 1)

Ἡ ἐκπλήρωσις τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων διὰ τοὺς ἀποθανόντας θεωρεῖται χρέος ἱερώτατον, ὑπὸ τε τῆς κοινωνίας καὶ τῆς θρησκείας ἐπιβαλλόμενον εἰς τοὺς συγγενεῖς, καὶ ἐν ἑλλείψει τούτων εἰς πάντα ἄνθρωπον. Διότι, οἱ ταφῆς στερηθέντες, ὡς ἀλλαχοῦ ἀνεφέραμεν, νομίζεται ὅτι περιπλανῶνται εἰς τὴν γῆν οἰκτρὰς ὑκοφέροντες βασιάνους, ὡς ἐπίστευον καὶ οἱ ἀρχαῖοι ὅτι περὶ τὰ ὕδατα τῆς Στυγὸς οὗτοι περιπλανῶντο. Μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαθείας ἐκτελοῦσι λοιπὸν οἱ συγγενεῖς τὰ πρὸς τὸν νεκρὸν καθήκοντα, οὐδὲν παραλείποντες, διότι ἑλλείψιν ἀγάπης καὶ φιλικότητος τοιοῦτο θεωροῦσι· καὶ διὰ τοῦτο δυστύχημα μέγιστον θεωρεῖται τὸ ἐν ἐνῇ γῇ, μακρὰν τῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ἀποθνήσκειν. Τὶ γὰρ τ' ἔσας λέγει πλείους τις ἐν δημοτικῷ ᾄσματι πρὸς τοὺς συντρόφους του,

Τὶ γὰρ τ' ἔσας στερεύομαι μάννα καὶ σφενδάμια,
μάννα γὰρ τὴν κεροδοσίαν, γυναικὰ γὰρ τὸ ξόδι,
παπάδες καὶ πνευματικοὺς γὰρ τὸ καλὸν τὸ σχώριον ¹⁾).

Ὅταν ἀσθενῇ τις κινδυνεύῃ νὰ ἀποθάνῃ, προσκαλεῖται ὁ ἱερεὺς, ὅπως ἐξομολογήσῃ αὐτόν, τῇ μεταδίδει δὲ τῆς θείας κοινωνίας, καὶ ἀναγινώσκει τὰς εὐχὰς τῶν ψυχorroαγούντων ²⁾· ἡ εὐχὴ λέγεται ἀνάπανσις, ἐξ οὗ καὶ ἡ

*) Ἐδημοσιεύθη ἐν Παρθενῶνι 1872—3 ἔτ. Β' σ. 1137—1144. 1193—1200.

1) Ζαμπελ. Ἄσμ. Δημ. τῆς Ἑλλάδος σ. 695. *Passow* Carm. popul. σ. 119. Καὶ ὁ Λατῖνος ποιητὴς Τίβουλος, μακρὰν τῆς πατρίδος του Ρώμης ἐν τῇ νήσῳ Κερκύρᾳ ἐξόριστος ὢν τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἐκφράζει: (Eleg. I, iii, 5 κέ.).

..... Non hic mihi mater
quae legat in maestos ossa perusta sinus ;
Non soror, Assyrios cineri quae dedat odores,
et flet effusis ante sepulcra comis.

2) [Ἐν Κύπρῳ θέτουσι τὸν ψυχorroαγούντα κατὰ γῆς ἐπὶ σάκκου, ὡς σημαίου ταπεινοφροσύνης (Σακελλαρίου Κυπρ. Α', 736). Περὶ τοῦ ἐθίμου τῆς ἀποθέσεως ἐτοιμαθανάτου κατὰ γῆς παρὰ Ρωμαίους καὶ ἄλλοις ἀρχαίοις καὶ νεωτέροις λαοῖς, ὡς καὶ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐθίμου βλ. *Samter* Antike und moderne Totengebräuche ἐν *Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum* 1905 XV, 36 κέ.]].

λέξεις ἀνεπαύθη ὁ νεκρός, τὸν ἀνέπαινε καὶ αἱ τοιαῦται ¹⁾). Ἄν δὲ ὁ ψυχωρραγῶν ἀγωνιᾷ, ἀποσπῶσι τοὺς ἡλούς ἐκ τῶν μανδάλων τῶν θυρῶν, ὅπως ταχύτερον ἢ ψυχὴ ἐκδῇ καὶ μὴ τυραννῇται ²⁾). Προσεύχονται δὲ πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκίᾳ ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθνήσκοντος, καὶ οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ προσέρχονται ὅπως ἀμοιβαίως συγχωρηθῶσι, διότι ἀπάνθρωπον καὶ ἀντιχριστιανικὸν θεωρεῖται τὸ ἀρνεῖσθαι συγχώρησιν τῷ ἐκπνέοντι ³⁾). Ἐκ τοῦ χρόνου δὲ τῆς ἀγωνίας καὶ ἡ τοῦ ἀνδρός ἀρετὴ κρίνεται· διότι τῶν δικαίων ἢ ψυχὴ εὐκόλως καὶ ἀσμένως ἐξέρχεται τοῦ σώματος, ἐνῶ τῶν ἀμαρτωλῶν ἀγωνιᾷ καὶ προσπαθεῖ νὰ μείνῃ ἔτι ἐν τῷ θνητῷ αὐτῆς ἐνδiciατήματι ⁴⁾ τὸ πλῆθος τῶν παρισταμένων δαιμόνων τρομάζουσα. «Οἶον ἀγῶνα ἔχει ἡ ψυχὴ χωριζομένη τοῦ σώματος!» λέγει ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία· «πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τὰς χεῖρας ἐκτείνουσα, οὐκ ἔχει τὸν βοηθοῦντα· πρὸς τοὺς ἀγγέλους τὰ ὄμματα στρέφουσα, ἄπρακτα καθικετεύει».

Ὅταν δὲ τέλος ἐκπνεύσῃ ὁ ἀσθενής, ἀνοίγουσι τὰ παράθυρα καὶ τὰς θύρας τῆς οἰκίας ὅπως οἱ ἄγγελοι ἀκωλύτως εἰσέρχωνται ⁵⁾). Διότι πιστεύουσιν ὅτι ἄγγελοι τὰς ψυχὰς παραλαμβάνουσι ⁶⁾). Εἰς σημεῖον δὲ τοῦ θανάτου ἀνάπτουσι

1) *I. Πρωτοδίκου* Περί τῆς παρ' ἡμῶν πάσης μετὰ σημειώσεων καὶ παραβολῶν πρὸς τὴν ταφὴν τῶν ἀρχαίων. Ἐν Ἀθ. 1890 σ. 24.

2) *Χαρ. Μεγδάνου* Ὁ λύχνος τοῦ ἀποθανόντος καὶ ἄλλοι θρησκευτικοὶ χαρακτῆρες 1818 σ. 273. [[Ἐν Σύμῃ γυρίζουν νεκρικὰ (μὲ τὴν ἀποκλειστικὴν ἐξουσίαν) τὸν ψυχωρραγοῦντα, ἵνα μὴ ἀγωνιᾷ. Ἡ λύχνος τοῦ νεκροῦ καὶ τοῦ ἀποθανόντος, ἀνδρηλίδας, ἑσθίας κτλ. (*Zwgr. Ἀγ. Α'* 216, 82. *Πρὸς* γενικῶς περὶ τοῦ ἄνθρωπου: *Bastian's Geburt, Hochzeit u. Tod* σ. 128 κέ.). Ἀλλαι μαγγανεῖται πρὸς ἀνακούφισιν τῆς ἀγωνίας, ἐν Βουρδουρίφ: *Ξενοφάν. Γ'*, 335. Ἀφαίρεσις κεράμων τῆς στέγης (γερμ. *Reichsaar*): *Grimm Deutsch. Myth.* III, 459 ἀρ. 721· γαλλ. τῶν Landes: *Rev. trad. pop.* VIII, 225]].

3) [[Ἐν Κύθῳ, ἀν' ἡ τοῦ ἐτοιμοθανάτου ἀγωνία διαρκέσῃ ἐπὶ πολὺ, ὑπολαμβάνουσιν ὅτι «εἶναι ἀσυγχώρητος παρ' ἀδικηθέντος, ὅς θείον νὰ τῷ συγχωρήσῃ τὸ ἀδίκημα, ἀν' ἐπιζῇ, εἰδὲ καὶ εἶναι ἐν τοῖς τεθνεώσιν, ἀνάγκη νὰ καπνισθῇ ὁ ἀγωνιῶν διὰ τοῦ σαδάνου εἴτε διὰ τῆς τέφρας ἐκείνου» (*Βάλληρδα* Κυθν. σ. 113)].

4) *Πρωτοδίκ.* ἐνθ. ἀν. σ. 10.

5) *Sonnini Voyage en Grèce et en Turquie* τ. II σ. 156. Ὁ *Wachsmuth* (*Das alte Griech. im neuen*, σ. 107) ἀναφέρων τὸ τοιοῦτον ἔθιμον, ὅπερ εἰς Ἀθήνας, ὡς λέγει, ἤκουσε, νομίζει ὅτι γίνεται, ὅπως εὐκολώτερον ἢ ψυχὴ ἐξέρχεται. Καθ' ὅσον ἐξήτασα, καίτοι τὸ ἔθιμον τοῦτο πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐν χρήσει, ἀγνοεῖται ἡ αἰτία δι' ἣν γίνεται. [[Κατὰ γερμανικὴν δοξασίαν τὰ παράθυρα ἀνοίγονται, ἵνα μὴ παρεμποδίζεται ἡ ψυχὴ κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς (*Grimm* ἐνθ. ἀν. σ. 440 ἀρ. 191. σ. 457 ἀρ. 664. *Πρὸς* καὶ *Rochholz Deutsch. Glaube* I, 171. *Kuhn u. Schwartz Norddeutsch. Sagen* σ. 435 ἀρ. 295. *Zs. Ver. Volksk.* 1891 σ. 218). Ὁμοία δοξασία ἐν Σαβοῖα: *Rev. de l'hist. des relig.* 1910 τ. 62 σ. 337, ἐν Mentonnais: *Rev. trad. pop.* IX, 117, ἐν Ἰταλίᾳ: *A. de Gubernatis Usi funebri* σ. 47. Γενικῶς περὶ τοῦ ἔθιμου βλ. αὐτ. σ. 48. *Liebrecht Volkskunde* σ. 371—3. *Bastian Der Mensch* II, 322—3 (*Ausgang der Seele aus der Hütte*). *Zs. Ver. Volksk.* 1901 σ. 267. *Lefèvre La Religion* σ. 172. Ἐν Σύμῃ δὲν κλείεται ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἡ θύρα τοῦ θωματίου, ἐν ᾧ ἀπεδίωσέ τις, ἵνα μὴ κατακλεισθῇ ὁ ἄγγελος (*Zwgr. Ἀγ. Α'*, 216, 85). Ἐν Κύπρῳ ἀνοίγονται αἱ θύραι τοῦ θωματίου, ἐν ᾧ τίθεται ὁ νεκρός (*Σακελλαρίου* Κυπρ. Α', 737)].

6) *Πρωτοδίκος* σ. 11. Περί τῆς δοξασίας ταύτης ἐν ἐκτάσει ὁμιλοῦμεν ἐν τῷ β' μέρει

λαμπάδας καὶ θυμιῶσι λίθانون ¹⁾), ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι ἐποίουν ²⁾). Ὁ βαρῶνος Οὐάναφ έρει ³⁾) ὅτι σφάζουσιν ἀλέκτορα τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ὅπως δηλαδὴ ἔκαμεν ὅταν ἀπέθνησκειν ὁ Σωκράτης, ἀλέκτορα εἰς τὸν Ἀσκληπιὸν θυσιάσας ⁴⁾), ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον, ὡς καὶ ὁ Wachsmuth ὀρθῶς παρατηρεῖ ⁵⁾), δὲν εἶναι παντάπασιν ἀκριβές.

Οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς κλείουσι τὰ ὄμματα καὶ τὸ στόμα τοῦ ἀποθανόντος, ἐπισύροντες τρεῖς ἡμέρας τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ προσώπου ⁶⁾), ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληγες ⁷⁾) καὶ Ρωμαῖοι ⁸⁾) συνήθειζον. Φράζουσι δὲ τὸ στόμα καὶ τὰ

τοῦ α' τόμου τῆς ἡμετέρας Μελέτης ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, ἐν τῇ περὶ Χάρου κεφαλαίῳ [[σ. 302 κέ.]].

1) Πρωτόδικος αὐτ. [[Δουκᾶ Φιλολ. ἐπισκ. σ. 97. Σακελλαρίον ἐνθ. ἀν. Πρβλ. καὶ τὴν παροιμίαν ἐν ΠΠ. Δ', 454 λ. ζῖνω 12. Hock Griech. Weihegebräuche σ. 14]].

2) Paulus σ. 18: «Acerra ara quae ante mortuum poni solebat, in qua odores incedebant».

3) Ow Aufzeichnungen eines Jahres am Hafe zu Athen τ. I σ. 165.

4) Πλάτων Φαίδων τ. I σ. 118 a ed. St.

5) Wachsmuth ἐνθ. ἀν. σ. 107.

6) Πρωτόδικος ἐνθ. ἀν. σ. 11. [[Βλ. καὶ Abbott Maced. Folkl. σ. 193. Γουσίον Πάγγ. σ. 62. Βάλληγδα Κυθν. σ. 113. Γαβαλᾶ Σίκινας σ. 14. Σακελλαρίου Κυπρ. Α', 736. Ἐν Καρπάθῳ λέγεται κάλυμμα τὸ κλείειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν νεκρῶν, ὑπάρχει δὲ καὶ κατὰ τὰς ἄλλων νᾶσιν καὶ καλύμματα! (Ζωγρ. Ἀγ. Α', 223). Ἐν τῇ συγγραφῇ βλ. Rev. de l'hist. des relig. 1908 τ. 51 σ. 8—9. Bernoni Credenze popol. veneziane II (1907) σ. 187. Arch. f. Religionswiss. 1914 σ. 496.—Ἐν Κρήτῃ ἔπαιον, ὅτι δοξαζοία ἐστὶν ὁ νεκρὸς τὸν ἑνα τῶν ἀμφοτέρων τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀνοίγει, καὶ ἀποκαυθίσκει αὐτὸν μετ' ὀλίγον εἰς τὸν τάφον στενὸς συγγενῆς του (Παρνασσός II, 122). ἢ ἕτερος ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου (Κρητ. Ἀστὴρ Δ', 667—8), διὸ καὶ ἐνιαχοῦ ἀπομακρύνουσι τοὺς νεωτέρους καὶ εὐμορφωτέρους ἀπὸ τῶν βλαμμάτων θνήσκοντος (Boetov Ἑθν. ἡμερολ. 1863 σ. 54). Ἡ αὐτὴ δοξαζοία καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς βλ. Bernoni Credenze popol. veneziane 1874 σ. 22. Arch. par le tradiz. popol. 1899 σ. 124 (Βερώνης). Reinsberg-Düringsfeld Ethn. Curiositäten II, 113 (Βενετίας). Rev. trad. pop. 1894 IX, 117 (ἐν Mentonnais). Αὐτ. 1905 XX, 197 (Quimper). Mélusine I, 456. Rochholz Deutsch. Glaube I, 196. Zs. Ver. Volksk. 1892 σ. 187—8 (Σλάβων). Αὐτ. 1912 σ. 163, 26 (Ρωμούνων κοιλάδος Harzbach Τρανσυλβανίας). Zs. oesterr. Ver. Volksk. III, 118, 192 (Βλάχων Βουκοβίνας). Wuttke Deutsch. Aberggl. § 298. Βλ. καὶ Arch. f. Religionsw. 1914 σ. 480.—Κατ' ἄλλην δοξαζοίαν παραμένουσιν ἀνοικτοὶ οἱ ὀφθαλμοὶ νεκροῦ, ἐὰν δὲν εἴδῃ κατὰ τὴν τελευταίαν του ὥραν πρόσωπον φίλον, ὅπερ σφόδρα ἐπεθύμει νὰ ἴδῃ (Βιζυηνοῦ Τὸ μόνον τῆς ζωῆς μου ταξίδιον ἐν Ἑστίᾳ ΙΖ', 390—ἐκδ. Σιδέρη σ. 26). Ἀλλας ὁμοίως ξένας θαισιδαμονίας βλ. ἐν Zs. Ver. Volksk. 1900 σ. 118. 1915 σ. 29—30 § 34 καὶ τοὺς αὐτόθι ἀναφερομένους συγγραφείς. Πρβλ. καὶ Abbott Maced. Folkl. σ. 199 καὶ σημ. 2. Zs. Ver. Volksk. 1904 σ. 20, 21 κέ. Αὐτ. 1901 σ. 313. 1914 σ. 163, 27. Rev. trad. pop. 1895 X, 278]].

7) Γέρας θανόντων τοῦτο λέγεται παρ' Ὁμήρῳ (Ὀδυσσ. ω, 296. Hermann Griechische Privatalterthum. σ. 199 σημ. 3 [[γ' ἐκδ. σ. 362]]). Τοῦ σφάλλει τὰ μάτια λέγουσι νῦν, ὡς οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον ὅσοι τῶν ὀφθαλμοῦς καθαιρεῖν (Ἰλιάδ. Α, 452. Ὀδυσσ. λ, 425. ω, 295) καὶ συγκλείειν ὄμμα (Εὐριπ. Ἑκάβη 430. Ἰων 241). [[Βλ. καὶ Στρεβ. Μ', 8 σ. 69 Meineke. Παρ' Ἑβραίοις: Γέν. ΜΓ', 4]].

8) Vergil Aen. IX, 487. Lucanus Phars. III, 740. Plin. N. H. XI, 37 § 150. Se-

ῶτα διὰ βάμβακος, τὸ δὲ ἔθιμον τοῦτο συνηθίζεται καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολήν, κατὰ τὸν Sonnini ¹⁾).

Γυναῖκες σαβανώτριαι ²⁾ καλούμεναι λούουσιν ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν συγγενοῦς τὸν νεκρὸν μὲ ὕδωρ καὶ οἶνον ³⁾, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις ἐλούετο καὶ μὲ ἀρώματα ἡλείφετο ὁ νεκρός ⁴⁾· περιτυλίσσουσι δ' ἀκολούθως αὐτὸν μὲ λευκὸν ὕφασμα, τὸ σάβανον ⁵⁾, ὃπερ ἔχει ἀναλογίαν πρὸς τὸ φᾶρος, δι' οὗ ἐπὶ Ὀμή.

nec. Contr. IX, 27 σ. 268 Burs. Ovid. Trist. III, iii, 44. Heroid. I, 113. X, 120. [[Βλ. καὶ Baumeister Denkmäler I, 308. 309]]. Ἐλέγετο δὲ τοῦτο operire, premere, claudere, condere oculos morientibus. [[Μαρτυρίαι παρὰ Βυζαντινοῖς : «ὀφθαλμοὺς καθελεῖν καὶ στόμα συνελεῖν καὶ περιστεῖλαι» (Ἰω. Χρυσόστομ. Ὁμιλ. εἰς τοὺς ἀνδριαντ. ΚΑ', 1 τ. 49 στ. 212 Migne). «καὶ μέλλων καθαιρεῖν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ συγκλείειν τὰ χεῖλη» (Μιχαήλ Ἀκομιν. Α' σ. 204 Λάμπρου). «οὗ χεῖρες θνηταὶ καθεῖλον ὄμματα σά» (αὐτ. Α', 302). Βλ. καὶ Λεόντ. Νεαπόλ. σ. 52, 21 Gelzer. Χριστόφ. Μυτιληναῖον 77, 51 σ. 49 Kurtz. Ἐκκλησ. Κήρυκα Δ', 200 κέ. Βίον τῆς δούλας Μελάνης 68 (Ε' αἰ.) ἐν Anal. Bolland. 1903 σ. 49, 5]].

1) *Sonnini Voyage en Grèce et en Turquie 1801 τ. II σ. 156.* Τοῦτο δὲ ὅπως μὴ ἡ ὄψις τοῦ νεκροῦ μείνῃ ἀγρία (Ἀντωνιάδου Κρητητὴς σ. 345 [[δ' ἐκδ. σ. 350]]).

2) [[Ἐν Χίῳ λαζαρώτρι(α), ἡ (Πανθ. Η' 132 Κανελλάκη Χιακ. ἀνάλ. σ. 355). Πρὸλ. καὶ *Ducange* στ. 781 λ. Λάζαρος (λαζαροῦ λαζάρωσις λαζάρωμα)]].

3) *Bybilakis Neugriechisches Leben 1870 σ. 63. Guys Voyage littéraire en Grèce 1776 τ. I σ. 285. I. Λαογραφ. Ζήτησις σ. 197. M. P. Vréto Mélanges néo-helléniques 1856 σ. 29. [[Βάλλιας Κόλλ. σ. 114 Σακελλαρίου Κυπρ. Α' 737. Ἐν Σίμῳ μόνον δι' οἶνον (Ἰωάννη Σίμων σ. 6). Περὶ προσέμαστος δ' οἶνου τῶν ἐσθῶν κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν βλ. κατωτέρω]]. Κατὰ τὸν Παπαδόπουλον (ἐνθ. ἀν. σ. 11) οὐδέποτε τοὺς νεκροὺς μύροις χρίουσιν ἢ λούουσιν ἀλλὰ ἀπλῶς λούουσι δὲ χλιαρῷ ὕδατι, ἀν ἀκαθαρσία τις ἐκ τῆς ἀσθενείας ἔμεινεν. [[Περὶ τῆς ἀρήσεως μύρων βλ. Κ. Καλλίνικον ἐν Ἐκκλησιαστικῇ Κήρυκι 1914 Δ', 201. 202. Ἑστραὶ μαρτυρίαι περὶ νεκρικοῦ λουτροῦ :]] *H. Mathieu La Turquie τ. II σ. 113. [[Α. Α. Παπαδοπούλου Ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμός σ. 130 (ἐν Πόντῳ)]]*. Τοὺς νεκροὺς λούουσι καὶ οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Τούρκοι καὶ ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. (*Ricaut Hist. de l'église grecque σ. 437*). [[Ὅτι εὐρύτατα εἶναι διαδεδομένη ἡ συνήθεια ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου βλ. Λαογρ. Σύμμ. Β', 273 σημ. 4' πρὸλ. καὶ σ. 270 καὶ σημ. 8. Γενικώτερον βλ. *Sartori ἐν Zs. Ver. Volksk. 1908 σ. 354 κέ. Πρὸλ. καὶ Theodoridis Sexuelles Fühlen u. Werten σ. 16, 1*]]. Τοὺς ἀποθανόντας κληρικοὺς λούουσι δύο ἱερεῖς βοηθούμενοι καὶ ὑφ' ἐνὸς διακόνου. [[Πρὸλ. καὶ *Maltzew Begräbnisritus σ. XXXIII*]].*

4) Ὁδυσ. ω, 44 κέ. [[Ἰλ. Σ, 350. Ω, 582]]. *Εὐδοκ. Φοίνισσ. 1667. Ἰσαῖος π. Φιλοκτήτου κλήρου σ. 143 καὶ 209 Λουκιαν. π. Πένθους 11. [[Βλ. καὶ *Iv. Müller Gr. Privatalt. σ. 363 a.* Παρὰ Βυζαντινοῖς : *Μιχ. Ἀκομινάτ. Β' σ. 236, 12 Λάμπρου. Πρὸλ. γενικῶς καὶ Κ. Καλλίνικον ἐνθ. ἀν. Παρ' Ἐδραίους : Πράξ. Ἀποστ. θ', 37. Ἐν ἀρχαίᾳ Ἰνδικῇ ἐμύρωνον τὸν νεκρὸν, ἔκτεινον τὴν κόμην αὐτοῦ καὶ τὸ γένειον, ἔκοπτον τοὺς ὀνυχας (Açvalâyana παρὰ *Gubernatis Usi funebri σ. 48*). Καὶ ἐν ταῖς γερμανικαῖς χώραις καίρουσι τὴν κόμην καὶ κόπτουσι τοὺς ὀνυχας (*Rochholz Deutsch. Glaube I, 181 κέ.*). Λουτρόν, ξύρισμα καὶ ἐνδυμασία νεκροῦ παρὰ τοῖς Νοτιοσλάβοις : *Zs. Ver. Volksk. 1891 σ. 154*]].**

5) Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ παρὰ Κλήμεντι τῷ Ἀλεξανδρεῖ· εἶναι δὲ λατινικὴ *sabanum, savanum*. [[Βλ. καὶ *Ducange Gl. Gr. στ. 1313 ἐν λ. Κορῶ] Ἀτ. Β', 422—3. Ἐν Διηγῆσει τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγ. Ἀρτεμίου τῆς ΙΑ' ἐκατ., παρὰ *Papadopulo-Kerameus Varia graeca sacra σ. 12, ἡ λ. σημαίνει τὰ λουτρικὰ ὀθόνια. Σαβανοκαρτέσης καὶ σαβανοκράτης ἐν Γορτυ-**

ρου περιένδυσον τοὺς νεκροὺς ¹⁾ καὶ πρὸς τὰ λευκὰ τῶν θνησκόντων ἐνδύματα, ἅτινα πολλοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρουσι ²⁾.

Μετὰ τοῦτο στολίζουσι τὸν νεκρὸν ἐνδύοντες αὐτόν, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι συνήθιζον ³⁾, μὲ τὰ καλύτερά του ἐνδύματα ⁴⁾, πρὸ πάντων μὲ δσα δὲν εἶχε φορέσει ⁵⁾. ἂν δὲ εἶναι γυνή ἢ ἀποθανοῦσα τῆς φοροῦσι τὴν νυμφικὴν αὐτῆς ἐσθῆτα ⁶⁾. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν νέων ἐπιθέτουσι στέφανον ἐξ ἀνθέων ἐπὶ δὲ τῆς τῶν ἐγγάμων τὰ στέφανα τοῦ γάμου ⁷⁾, ὃ ἔθιμον καὶ παρ' ἀρχαίοις ἐπε-

νία ὁ ἐτοιμοθάνατος (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ν. Λάσκαρη)]. Ἐχει δὲ τὸ σάβανον τριῶν πήχεων μῆκος καὶ τὸ περῶσιν εἰς τὸν λαϊμὸν τοῦ νεκροῦ κατὰσάρκα (*Πρωτόδικος* σ. 12). Ἐν Κύπρῳ λέγεται *μύζαρον* (*Ἀθ. Σακελλαρίου* Κυπριακά τ. Α' σ. 288 [[ἐκδ. 1890 Α', 737], διὰ τῆς τουρκικῆς δὲ λ. *μπουχασί* δηλοῦται ἐν κρητικῷ διστίχῳ παρ' Ἑλλ. *Μελαίνης* Κρητ. Μελίσση σ. 36, 2 (β' ἐκδ. σ. 23, 2). Γενικῶς περὶ σάβανου βλ. *Κ. Καλλίνικον* ἔνθ. ἀν. σ. 202—3. Ἐνιαχοῦ, ὡς ἐν Θράκῃ, Πόντῳ, Κύπρῳ, Βουρδουρίῳ κ. ἄ., σάβανα ἐφέροντο ὑπὸ τῶν προσκυνητῶν ἐξ Ἱερουσαλήμ πρὸς χρῆσιν αὐτῶν ἢ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων (βλ. *Βιζυηνόν* ἔνθ. ἀν. σ. 403—ἐκδ. Σιδέρη σ. 30. Ἀρχ. νεωτ. ἑλλ. γλ. Α', γ', 14. *Σακελλαρίου* ἔνθ. ἀν. Ξενοφάν. Γ', 336). Καὶ οἱ Βάσκοι τοὺς ἀποθνήσκοντας γέροντας ἐνδύουσι συνήθως δι' ἐνδύματος ἡγιασμένου, ἀγοραζομένου ἐκ μοναστηρίου (*Verh. Berl. Gesellsch. f. Anthropol.* 1899 σ. 293)].

1) Ἰλιάδ. Ψ, 352 κέ. Ὀδυσσ. β, 97 κέ. τ, 138 κέ. σ, 132.

2) *Πανσαν.* Δ', ιγ', 1. *Ἀρτεμιδώρ.* Ὀνειροκρίσις II, 4. *Charicles* τ. II σ. 172. [[βλ. καὶ νόμον Ἰουλίδος τῆς Κέω στ. 2 κέ. ἐν *Ἀνακτορ.* Ἐφημερ. 1859 σ. 1837 ἀρ. 3527 (= *Roehl Inscr. Att.* ἀρ. 395). Πρὸς καὶ *Institutions juridiques grecques* τ. 15. *Beatt-Zeller* *Études grecs. sacr.* II, 1 σ. 308 (πρὸς καὶ σ. 299). Περὶ τῶν νεκρῶν εἰς σινδόνα παρ' Ἑβραίοις: *Marb.* κς' 59. *Περὶ* κς', 46. *Λουκ.* κγ', 53]].

3) *Αἰλιαν.* Ποικιλ. Ἱστορ. Α', 16.

4) *Guy's* ἔνθ. ἀν. τ. I σ. 296. *Vreto* ἔνθ. ἀν. καὶ *Revue* Hist. de l'église grecque 1610 σ. 295.

5) *Πρωτόδικος* σ. 11. [[βλ. καὶ *Abbott Maced. Folk.* σ. 193. *Κανελλάκη* Χιακ. ἀνάλ. σ. 335. *Georgeakis et Pineau Folk-lore de Lesbos* σ. 321. *Γουσίον* Πάγγ. σ. 62. Ξενοφάν. Γ', 336. Δ', 236. Ζωγρ. Ἀγ. Α', 48 λ. νεκροπάπουσα. Ἐν Βουρδουρίῳ ὁ νεκρὸς ἐθάπτετο μετὰ τῶν ἐνδυμάτων του, πλὴν τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν περιποδίων, τὰ ὅποια ἀφαιρούμενα ἐδίδοντο εἰς τὸν νεκροθάπτην (Ξενοφάν. Γ', 339—340). Κοινὸν ἦτο ἐν Ψαροῖς εἰς τὰ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, ὅτε ἐφθκνον εἰς τὴν προσδυτικὴν αὐτῶν ἡλικίαν, νὰ προετοιμάζῃ ἕκαστος τὰ τοῦ θανάτου· τοῦτέστιν ἔθετον ἐντὸς κεισώτιου ἐνδυμασίαν νέαν, ὑποδήματα, παννὶ διὰ σάβανον καὶ τὰ τῆς ταφῆς ἔξοδα, πολλοὶ δὲ καὶ τοὺς τάφους αὐτῶν κατεσκευάζον (*Χουσαλλίς* Β', 164). Γενικῶς περὶ στολισμοῦ τῶν νεκρῶν βλ. *Κ. Καλλίνικον* ἔνθ. ἀν. σ. 201. 202 κέ. Καὶ ἐν ταῖς ρωμαϊκαῖς ἐπαρχίαις τὸν νεκρὸν ἐνδύουσι καινουργῇ ἐνδύματα (*Gubernatis Usi funebri* σ. 50). Ὁμοίως καὶ οἱ Γιακοῦται τῆς Σιδηρίας (*Rev. hist. religions* 1902 τ. 46 σ. 209). Ἐν Παλαιᾷ Ἀργολίᾳ τῆς Ἑλβετίας τὰ κάλλιστα ἐνδύματα (*Rochholz Deutsch. Glaube* I, 185)]].

6) *Tournefort Relation d'un voyage du Levant.* τ. I σ. 127. *Sonnini* ἔνθ. ἀν. Ὁ *Wachsmuth* (ἔνθ. ἀν. σ. 119) ὑποθέτει ὅτι τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος ἀναφερόμενον ἐν ἐρμηνείᾳ τοῦ ρς' Καρθαγέννης, ὅτι οἱ ἐπιτάφιοι ἐπιθαλάμιοι θὰ καταντήσωσι.

7) *A. P. Vreto Memoria su di alcuni costumi nell' isola di Leucade* σ. 41. *M. P. Vreto Mélanges néohelléniques* σ. 30. [[Στέφανον θέτουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν νεογάμων ἢ τῶν μεμνηστευμένων ἐν Μακεδονίᾳ (*Abbott* ἔνθ. ἀν.). Ἐπὶ τῆς ἄκρας τοῦ φερέτρου πρὸς τὴν κεφαλὴν, εἰάν ὁ θανὼν εἶναι ἄγαμος ἢ νεόνυμφος, οὐχὶ ὁμοῦς προδεδη-

κράτει ¹⁾. Πάντων τούτων ἐκτελεσθέντων, θέσαντες τὸν νεκρὸν ἐπὶ τάπητος ἢ σινδόνης, φέρουσιν ἐκ τῶν τεσσάρων ἄκρων κρατοῦντες καὶ ἀποθέτουσιν ἐπὶ κλίνης χθαμαλῆς καὶ στενῆς ²⁾ ἐπὶ τούτῃ παρασκευασθείσης ἐν τῷ μέσῳ τῆς αἰθούσης, ἢ χαμαὶ εἰς τὸ ἔδαφος ³⁾ (βάνουν τὸ νεκρὸ στὴ μέση), ὅπερ εἶναι ἡ πρόθεσις, τὸ προτίθεσθαι τὸν νεκρὸν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ⁴⁾ καὶ Ρωμαίων ⁵⁾. Σπανίως εἰς τινὰς περιστάσεις, πρὸ πάντων ἔταν ὁ νεκρὸς ἀπέθανε διὰ βιαίου θανάτου, ἐκτίθεται ἢ πρὸς τὰ πρόθυρα τῆς οἰκίας ⁶⁾, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις ⁷⁾, ἢ εἰς τὸ ὑπαιθρον· καὶ εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο ἀναφέρονται οἱ ἀκόλουθοι στίχοι δημοτικοῦ τινος ᾠσματος :

“Οταν θέλω ν’ ἀποθάνω
μιά παραγγελιά θὰ κάνω,
νὰ μὲ βάλουν ’ς τὸ κρεβάτι,
νὰ μὲ βγάνουν ’ς τὸ χαγιάτι,
νᾶρτουν ὅλοι νὰ μὲ ἰδοῦνε,
κι’ ὅλοι νὰ μὲ λυπηθοῦνε ⁸⁾.”

κυίας ἡλικίας, ἐν Χίῳ (Καρελλάκη ἔνθ. ἀν. σ. 122). Περὶ στεφάνου ἀγάμων πρβλ. καὶ Wolters ἐν Ath. Mitth. 1896 σ. 399 καὶ πρβλ. καὶ Βερβίτση Λακωνίας ὁ στέφανος κατατίθεται ὑπὸ τοῦ ἀναδελφοῦ (Καρελλάκη ἔνθ. ἀν. σ. 102). Ἐν Παραμυθίᾳ κατὰ τὴν κηδείαν μεμνηστευμένου προσηλθόντος ἀνδρὸς οἱ οὐκ ἀγνοοῦντες εἰς τοὺς γάμους τοῦ νεκροῦ (Περσένης ἔνθ. ἀν. 1892 σ. 604) οὐδὲ Λακωνίᾳ τῆς Λυκίας, ἃν ὁ νεκρὸς τοῦ νεοῦ ἀγάμος, ἤδοντο γαμήλια ᾠσματα (Περσένης ἔνθ. ἀν. σ. 236). Ἀεθλον, ἃν ἡ συνήθεια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων νὰ ἐπιθέτωσι λουτροῦ ἔσχατον ἐπὶ τῶν τάφων τῶν ἀγάμων προήλθεν ἐξ ἀναλόγων ἰδεῶν· βλ. Λαογρ. Σύμμ. Β' σ. 272 καὶ Wolters Rothfigurige Lutrophoros ἐν Ath. Mitth. 1891 σ. 399 καὶ πρβλ. καὶ Zs. Ver. Volksk. 1905 σ. 232—3]].

1) Λουκιαν. π. πένθους § 11. τ. II σ. 927 ed. Reitz. Becker Charicles II σ. 172. Franz Elementa epigraph. Graec. σ. 331. Curtius Inscript. ἐν Rheinisches Museum f. Philologie 1843 σ. 104. [[Βλ. καὶ Κλήμ. Ἀλεξάνδρ. Παιδαγ. Β', 8 σ. 213 Potter καὶ τὴν σημείωσιν 31 παρὰ Migne τ. VIII σ. 484. Bötticher Baumcultus σ. 320. Hock Griech. Weihegebräuche σ. 8. 9 καὶ 12. Wächter Reinheitsvorschriften im griech. Kult (RGVV. IX, 1) σ. 44, 2. Köchling De coronarum apud antiquos vi atque usu (RGVV. XIV, 2) σ. 52. 60. 96. Weicker Der Seelenvogel σ. 16]].

2) «Ἄνω λίαν μακρᾶς κιθωτοῦ» κατ' Ἀντιωνιάδην (Κρητικὴ σ. 345 [[δ' ἐκδ. σ. 350]]).

3) Πρωτόδικος σ. 11. [[Βλ. καὶ Βάλληνδα Κυθν. σ. 114. Γαβαλά Σίκινος σ. 44. Georgakís et Pineau ἔνθ. ἀν. Περιγραφὴν προθέσεως ἐν ἡπειρωτικῇ ᾠσματι βλ. Ζωγρ. Ἀγ. Α', 112 ἀρ. 147]].

4) Ἡρόδ. Ε', 8. Εὐριπίδ. Ἀλκυστ. 664. Ίκατίδ. 53. Ἀημοσθένους σ. 1071, 1. Λυσίας σ. 131, 35.

5) Βλ. Marquardt Römische Privatalterthüm. τ. I σ. 353—354 καὶ τοὺς αὐτόθεν ἀναφερομένους συγγραφείς.

6) Guys ἔνθ. ἀν. I σ. 287. Wachsmuth Das alte Griechenland im neuen σ. 108.

7) Ἰλιάδ. Τ, 212 κλπ. Pers. Sat. 3: «in portam rigides calces extendit». Hermann Griechische Privatalterthüm. σ. 198. [[σ. 363—4]]. Διὰ τοὺς Ρωμαίους βλ. Becker Gallus τ. III σ. 52.

8) Λιανοτράγουδα ἔκδ. Τεσσαρίκη 1868 σ. 299.

Καὶ ἡ μὲν κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ ἀνέχεται διὰ προσκεφαλαίων ¹⁾, οἱ δὲ πόδες εἰσὶ δεδεμένοι διὰ ταινιῶν μελανοῦ χρώματος ²⁾, ὅπερ ὁμοιάζει πρὸς τὴν συνήθειαν τῶν ἀρχαίων τοῦ νῦν κοσμοῦ μετὰ ταινίας τοὺς νεκροὺς ³⁾. Τὸ πρόσωπον ἀσκεπὲς πάντοτε μένον ⁴⁾, στρέφεται πρὸς ἀνατολὰς ⁵⁾. αἱ δὲ χεῖρες σταυρώνονται, καὶ ἐπ' αὐτῶν τίθεται εἰκὼν τῆς ἀγίας ⁶⁾. Παρὰ τὴν νεκρικὴν κλίνην ἀνάπτονται δύο λαμπάδες μία πρὸς τὴν κεφαλὴν, καὶ ἑτέρα πρὸς τοὺς

1) [[Ὡς προσκεφάλαιον νεκρικὸν χρησιμοποιεῖται ἐν Θράκῃ τὸ γαμήλιον, πλήρες ἀνθέων τοῦ γάμου, ἐπιμελῶς φυλασσόμενον (Βιζυητὸς ἐνθ. ἀν. = ἐκδ. Σιδέρη σ. 31). Ἐν Βαμβάκῳ τὸ προσκεφάλαιον πληροῦται φύλλων καρύας, ἐν Βασσαρᾷ ἀχύρων, ἐν δὲ Βρεσθένοις φύλλων ἐλαίας (Κουκουλὲ Οἰνουντ. σ. 101). Ὅμοίως καὶ ἐν Λεωνιδίῳ φύλλων ἐλαίας (Δέφνερ ἐν Λαογρ. Ζ', 39), ἐν δὲ Κύπρῳ ἀνθέων καὶ εὐωδῶν φύλλων (Σακελλαρίου Κυπρ. Α', 737). Ἐνιαχοῦ ἀφαιρεῖται τὸ προσκεφάλαιον κατὰ τὴν ταφὴν καὶ ἀντικαθίσταται διὰ σάκκου χρώματος (P. von Melingo Griechenland in unseren Tagen 1892 σ. 195 = Dieterich Mutter Erde 2 127 κέ. 2 129 κέ.). Προσκεφάλαιον καὶ στῆθος παρ' ἀρχαίους: βλ. νόμον τῶν Λαβυαδῶν ἐν Δελφοῖς στ. 11—12 παρὰ Prott-Ziehen Leges graecorum sacrae II, 1 σ. 217· βλ. καὶ σ. 219]].

2) Πρωτόδικος σ. 11. [[Βλ. γενικῶς περὶ θέσεως ποδῶν νεκροῦ Zs. Ver. Volksk. 1901 σ. 266. Πρβλ. καὶ κατωτέρω σημ. 6]].

3) Σχολ. εἰς Εὐριπίδ. Φοινίσ. 1626.

4) Guye ἐνθ. ἀν. σ. 296. [[Βλ. καὶ Καλλίνικος ἐνθ. ἀν. σ. 201—5. Καὶ ἐν τῷ νομῷ Βίρ τῆς Γαλλίας ἐκθέτουσι τὸν νεκρὸν μὲ ἀνοικτὸν κεφάλαιον (Vare Coutumes etc. σ. 10). Ἐν Κύπρῳ ἐπικαλύπτεται διὰ ἀνδρόνης τὸ πρόσωπον τοῦ νεκροῦ καὶ τὸ πρόσωπον (Σακελλαρίου ἐνθ. ἀν. σ. 737). Ἐν Κωνσταντινῇ τὸ νεκρὸν καὶ παρ' ἀρχαίους (ἐνθ. ἀν. σ. 10—12) ἐνθ. ἀν.: «Τὸν θανόν(ν)τα (δὲ φέρειν) κατακεκαλυμμένον μὲ (χ)ρι (ἐπὶ τὸ σ)ῆμα». Prott-Ziehen ἐνθ. ἀν. σ. 263. 264. Νόμος τῶν Λαβυαδῶν ἐν Δελφοῖς στ. 13—15 αὐτ. σ. 217· βλ. καὶ σ. 219. Πρβλ. καὶ Wächter Reinheitsurkunden σ. 53. S. Reinach Cultes, mythes et religions I, 303]].

5) Πρωτόδικος σ. 12. [[Γ. Παπαδοπούλου Γεν. περιγρ. Νισύρου σ. 69. Ξενοφάν. Δ', 236. Ἐν Βουρδουρίῳ ὁ νεκρὸς ἐτοποθετεῖται συνήθως ἔχων τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον πρὸς τὴν θύραν, οὕτως ὥστε τὰ βλέμματα τῶν εἰσερχομένων προσέπιπτον εὐθὺς ἐπ' αὐτοῦ (αὐτ. Γ', 336—7). Πρβλ. καὶ ὁμοίαν γερμανικὴν συνήθειαν ἐν Zs. Ver. Volksk. 1899 σ. 54]]. Ὡς τὸ ἀνὰ πρόθυρα ἐστραμμένους τῶν ἀρχαίων, περὶ οὗ βλ. σ. 328 σημ. 6 καὶ 7. [[Ὡς πρὸς τὴν συνήθειαν τοῦ ἐκφέρειν τοὺς νεκροὺς μετὰ τοὺς πόδας πρὸς τὰ ἑμπρὸς βλ. Zs. Ver. Volksk. ἐνθ. ἀν. καὶ 1901 σ. 153. 1901 σ. 323]].

6) Ἀντωνιάδης ἐνθ. ἀν. [[Ἐν Κύπρῳ θένουσι τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας διὰ κανιθέσεως (Σακελλαρίου ἐνθ. ἀν.). Μνεῖα θέσεως χειρῶν ἐν Γρηγορίου τοῦ κληρικοῦ Διηγῆσει περὶ τῆς μεταθέσεως τοῦ λειψάνου τῆς δοῖας Θεοδώρας 7 σ. 41 Kurtz (τέλους Θ' ἐκ.): «τὸ τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους, ὡς ἐπὶ τῶν κατοικομένων εἴθισται, δεσμοῦν σιμικίνθιον». Καὶ ἐν Βίῳ τῆς δοῖας Μελάνης 68 (τῆς Ε' ἐκ.) ἐν Anal. Bolland. 1903 σ. 49, 2 κέ.: «Τὸ δὲ ἅγιον αὐτῆς λειψάνον οὐκέτι τῶν κοσμοῦντων ἐδέετο· οἱ τε γὰρ πόδες αὐτῆς ἐκτεταμένοι ὑπῆρχον, καὶ αἱ χεῖρες τῷ στήθει αὐτῆς προσκεκολλημέναι καὶ τὰ βλέφαρα εὐφῶς μεμυκῶτα». Βλ. καὶ τὰς μαρτυρίας περὶ θέσεως χειρῶν, ποδῶν καὶ σιαγόνων παρὰ Κ. Καλλινίκου ἐνθ. ἀν. σ. 200. 201. Τὰ ἐν τάφοις τῆς μυκηναίας περιόδου εὐρεθέντα μολύβδινα σῦρματα καὶ τὰ ἐν τάφοις τῆς ἱστορικῆς περιόδου χρυσοῦς ἐλάσματα σκοπόν εἶχον, κατὰ τὴν εἰκασίαν τοῦ Στάη (Ἐφημερ. Ἀρχαιολ. 1895 σ. 208—9), νὰ συγκρατῶσι τὴν κάτω σιαγόνα τοῦ νεκροῦ, ἐφαρμοζομένων τῶν κρικσιδῶν ἄκρων ἐπὶ τῶν ὧτων. Βλ. καὶ Wolters ἐν Ath. Mitt. 1896 σ. 367 κέ. Πρβλ. καὶ Χριστόφ. Μυτιληναῖον 77, 54 σ. 49 Kurtz. Arch. f. Religionswiss. 1914 σ. 496—7]].

πόδας, διὰ κεχρωματισμένων ταινιῶν περιτετυλιγμένοι ¹⁾). Οὕτω δὲ ποιήσαντες περικυκλοῦσι τὸ λείψανον κλαίοντας αἱ γυναῖκες καὶ οἱ λοιποὶ συγγενεῖς, καὶ παραμένουσι μέχρι τῆς ἐκπορᾶς ἄδουσαι μοιρολόγια, περὶ ὧν ἐκτενέστερον ἐν τοῖς περὶ μοιρολογίων δμιλοῦμεν ²⁾).

Ὁ Fauriel ἀναφέρει ὅτι αἱ γυναῖκες ἅμα κλείσωσι τὰ ὄμματα καὶ τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ἀποχωροῦσιν εἰς γείτονα οἰκίαν συγγενοῦς ἢ φίλου των, ὅπου ἀλλάσσουν, λευκὰ ὡς διὰ γάμον ἐνδύματα φοροῦσαι, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι φυλάττουσι τὴν κεφαλὴν ἀσκεπῇ καὶ λυτὴν τὴν κόμην. Ἐνῷ δὲ οὕτω ἐνδύονται, ἄλλαι γυναῖκες καταγίνονται διὰ τὸν στολισμὸν τοῦ νεκροῦ, ἐπιστρέφουσι δέ, ἀφίνουσαι τὰς θύρας τῆς οἰκίας ἀνεωγμένας ὅπως εἰσέρχονται οἱ γείτονες ³⁾).

Εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος διετηρεῖτο τὸ ἀρχαῖον ἔθιμον τοῦ θέτειν νόμισμα ἐπὶ τῶν χειλέων τοῦ νεκροῦ ⁴⁾. Τοῦτο κατ' ἐξοχὴν συνηθίζεται ἐν Μακεδονίᾳ ⁵⁾, Θράκῃ ⁶⁾, εἰς τινὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ⁷⁾, καὶ εἰς Μικράν

1) Πρωτόδικος σ. 11. [[Βλ. καὶ Σακελλαρίου ἔνθ. ἀν. Ξενοφάν. Γ', 336. Ἐν Λέσβῳ λαμπάδες ἢ κανθῆλαι (*Georgeakis et Pineau Le Folk-lore de Lesbos* σ. 321). Πρβλ. καὶ Κ. Καλλίνικον ἔνθ. ἀν. σ. 201. Περὶ λαμπάδων ἢ λυχνιῶν παρὰ τὸν νεκρὸν βλ. Sartori ἐν *Zs. Ver. Volksk.* 1907 σ. 361 καὶ Sartori Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 76 καὶ. Βλ. καὶ γενικώτερον τοῦ αὐτοῦ *Antike u. moderne Totengebräuche* ἐν *N. Jhb. f. d. klass. Altert.* 1905 XV, 34—6. (Πρβλ. καὶ Fries Zum antiken Totenkult αὐτ. σ. 623). Wächter ἔνθ. ἀν. σ. 11. καὶ *Funerariis Usi funebri* σ. 54]].

2) Ἐν Μεσσηνίᾳ «συναθροίζονται τὰ ἑθνη διανυκτερεύουσι τὸν νεκρὸν ἐκ παράται τῆς πόλεως καὶ κατασκηνοῦσιν αὐτὸ πένθιμον δαίματιον πᾶσαι αἱ φίλαι, συγγενεῖς καὶ γνωσταὶ γυναῖκες καὶ τινες ἐξ ἀπαγγελλομένων. Κάθηνται πέριξ τοῦ νεκροῦ. Ἐπ' ἀρχαῖον κλαίουσιν μὲ μαῦρα δάκρυα ἑκάστη τὴν ἑαυτῆς καὶ μετ' ὀλίγον τὰ δάκρυα σταματοῦν, ἢ μαστίχα τὸ κοινῶς λεγόμενον ἀντίφυχον ἄρχινάει, τὸ βακοπότηρο περιέρχεται ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα, ἢ γλῶσσα λύεται» κτλ. (Κυριακὴ Μεσολογγ. 21 Δεκεμβρ. 1897). Ἐν Χίῳ κάθηνται εἰς εὐτελεῖ καθίσματα ἐκ σανίδων ἢ ἐπὶ πινακίων ξυλίνων ἐξ ἐκείνων, ἐν οἷς θέτουσι τοὺς πρὸς ἔψην ἄρτους, διότι θεωρεῖται ἀνάρμοστον πρὸς τὴν περίστασιν νὰ κάθηνται ἐπὶ καρεκλῶν (*Κατελλάκη Χιακ. ἀνάλ. σ. 335—6*)]].

3) Fauriel *Chants Populaires de la Grèce moderne* σ. XXXVIII.

4) Λευκίου Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων κλπ. σ. 30 : «ἐν πολλοῖς τόποις τῆς Ἑλλάδος ἐντιθέασιν τῷ τοῦ νεκροῦ στόματι νομισμάτιον». *Vrêto Mélanges Néohelléniques* σ. 30 : «L'obole de Charon est encore mise religieusement sous la langue des morts dans certaines parties de la Grèce». Βλ. καὶ τὸ περὶ Χάρου ἄρθρον [[ἐν *Νεοελλην. Μυθολογ. σ. 266* καὶ τὰς αὐτόθι μαρτυρίας. *Tozer Researches in the highlands of Turkey* II, 330—1]].

5) Πρωτόδικος σ. 14. [[Βλ. καὶ Abbott *Maced. Folklore* σ. 193. Πολλάκις τὸ νόμισμα τίθεται εἰς τὸν κόλπον τοῦ νεκροῦ (αὐτ. Βλ. καὶ Γουαίον Πάγγ. σ. 62, 1), ἢ εἰς τὸ θυλάκιον αὐτοῦ (ἐν Γριντάδαις τῆς ἐπαρχίας Γρεβενῶν : Λαογρ. Γ', 127)]].

6) Βλάσιος Γ. Σκορδέλης, ἐν Πανδώρα τ. ΙΑ' σ. 449. [[Ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν τὸ ἔθιμον κατὰ μικρὸν ἐξηλείφθη, διατηρηθὲν μόνον εἰς ὀλίγα χωρία, ὃ δακτύλιος ὁμοῦς ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος· οὗτος ἔφερε τὰ ἀρχικά τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου (Θρακ. Ἐπετηρὶς 1897 σ. 196), ἐν δὲ τῇ ἐπαρχίᾳ Σωζοπολὸς πόλεως ὁβολὸν ῥίπτουσιν εἰς τὸν τάφον (*Χουρμουζιάδου Περὶ τῶν Ἀναστημάτων* σ. 25)]].

7) *Stephani Reise durch das nördliche Griechenland* σ. 38 [[πέραν τῆς Ὀθρυς

Ἀσίαν¹⁾, ὅπου καὶ περατίκιον καλεῖται²⁾. Τὸ ἔθιμον τοῦτο εἶναι ἀρχαιότατον ὁ Λουκιανὸς ὡς γνωστὸν πολλαχοῦ μέμνηται αὐτοῦ³⁾, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες⁴⁾ καὶ Λατῖνοι συγγραφεῖς⁵⁾· σώζονται προσέτι ἱκανὰ ἀπεικονίσματα νεκρῶν φερόντων ὁβολὸν εἰς τὸ στόμα ἐπὶ διαφόρων μνημείων τῆς τέχνης⁶⁾· καὶ νομίσματα δὲ εὐρέθησαν ἐπὶ νεκρῶν εἰς πολλοὺς ἑλληνικοὺς καὶ

ἐν Θεσσαλίᾳ, συνήθεια ὅμως, ἣν δὲν δύναται νὰ βεβαιώσῃ. Ἐν Μεσσηνικῷ Καρδίτῃς λέγεται ὑπὸ γερόντων τινῶν, ὅτι πρὸ ἀμνημονευτῶν χρόνων ἐπακράτει συνήθεια νὰ θέτωσιν εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ καὶ ἓνα παρᾶν (Κατ' ἀνακοίνωσιν Α. Λαδιᾶ). Κατ' ἄλλην ἀνακοίνωσιν Θεοδ. Α. Πρασίδου, ἐκ Τιρνάδου (1888) κατὰ τὸν ἀνταφιασμὸν εἰς τῶν πλησιεστέρων συγγενῶν ἔθετον ἐν τῇ κόλπῃ τοῦ νεκροῦ μικρὸν νόμισμα, καὶ οὕτω μετὰ ταῦτα ἐκάλυπτον τὸν τάφον. Εἰς τινὰ δὲ χωρία τῆς Θεσσαλίας, κατὰ τὸν αὐτόν, ἔθετον εἰς τὸ θυλάκιον τοῦ νεκροῦ «ἀργυρᾶν τουρκικὴν εἰκοσάραν». Ἄλλος, πρὸ εἰκοσιπενταετίας, εἶδε περικλειόμενον εἰς τὰ χεῖλη τοῦ νεκροῦ ἀργυροῦν τουρκικὸν ματζέτιον. Ἐν Κωμηλιῇ τῆς Λευκάδος παλαιότερον ὁ ὁβολὸς τοῦ Χάρου ἦτο συνήθως γαζέτα βενετικὴ (ΚΠ. Σύλλ. Η', 453 6 σμ. *). Ἐν Καλαρρῦταις τῆς Ἠπείρου ἔθετον ἓνα παρᾶν εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ καὶ ἐν τῇ τάφῃ κύπελλον μέλιτος· τὸ ἔθιμον ὅμως κατηργήθη ὡς εἰδωλολατρικόν, προτροπῇ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ (Κατ' ἀνακοίνωσιν Π. Λάμπρου). Οἱ εἰς τὰς θερινὰς τοῦ Βραδέτου νομάς διαρχόμενοι μετὰ τῶν ποιμνίων αὐτῶν ἔθετον, μέχρι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, εἰς τὸ στόμα τῶν νεκρῶν ὁβολὸν (Λαμπροῖδου Ἠπειρ. μελετήμ. Η', 37)].

1) [[Βλ. καὶ Βύρων 1878 Γ', 558 (ἐν Σινώπῃ τοῦ Πάριος), Α. Α. Παπαδοπούλου Ὁ ὁπόδουλος Ἑλληνισμός σ. 131]].

2) Πρωτόδικος σ. 14. Ἀνάλογος ἡ λέξις πρὸς τὴν ἀρχαίαν πορθμήϊον. [[Πρὸς. καὶ Λόγον Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου ἐν Δελτ. Ἰστ. Ἑλ. ἀ. 1905· ὡς ἀναποτίθενται τι κέρμα ἐν τῷ χερί τοῦ τελευτήσαντος διὰ πένναμα]].

3) Λουκιαν. π. Πένθος § 10 (τ. VI σ. 926 Reitzel)· «ἐπειδὴν τις ἀποθάνῃ τῶν οικείων, φέροντες ὁβολὸν εἰς τὸ στόμα κατέθηκαν αὐτῷ μισθὸν τῷ πορθμῇ τῆς ναυτιλίας γενησόμενον». Βλ. καὶ Νεκρικ. Διαλογ. ΙΑ', 4. Καταπόλιος § 18.

4) Πανσαν. Γ', κη', 1. Ἀριστοφ. Βάτραχ. 140. Εὐολ. αὐτ. καὶ εἰς Λυσιστρ. 599. Πούχ. λ. Δανάκη. [[Βλ. καὶ Hermann-Blümner Privatalt. σ. 367 κέ. Waser ἐν Pauly-Wissowa Realenc. III σ. 2177 λ. Charon. Willamowitz Charon und die Charongroschen ἐν Hermes 1898 τ. 34 σ. 227 κέ. Σβορῶνον ἐν Διεθν. Ἐφημ. νομίσματ. Ἀρχαιολ. Η', 323 κέ. Θ', 187. ΙΔ', 126 (ὁ χαρῶναιος ὁβολὸς εἰς τὸ στόμα, ὡς ἐπέχοντος τοῦτου θέσιν βαλαντίου). Γενικῶς περὶ τοῦ ἔθιμου βλ. Gruppe Griech. Mythol. σ. 759, 7. 878, 1· πρὸς. 405, 3. Schwartz Prähistor. Studien σ. 354. 355. Liebrecht Zur Volkskunde σ. 94. A. de Gubernatis Storia comparata degli usi funebri indo-europei 1873 σ. 49—51. Andree Ethnogr. Parallelen σ. 24 κέ (Die Totenmünze). F. S. Krauss Die Volkskunde σ. 111. Tylor Primitive Culture I, 494 (=Abbott Maced. Folkl. σ. 194). Samter Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 203. Dietrich Mithrasliturgie² σ. 235. A. Reinach L'obole de Charon ἐν Rev. d'Ethnographie et de Sociologie 1914. Πολλῆς μελέτης ἄξιον : P. Sartori Die Totenmünze ἐν Arch. f. Religionswiss. 1899 σ. 205 κέ.]].

5) Juvenal III, 267. Vergil. Aen. VI, 299 κέ. [[Marquardt Privatleben der Römer² I, 349]].

6) Gerhard Antik. Bildwerke πίν. 109. Panofka Gemmen mit Inschriften in den Königl. Museen zu Berlin, Haag, Kopenhagen κλπ. ἐν Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου 1851 πιν. III. σελ. 31. [[Pottier Les Lécythes blancs σ. 57, ὅστις ὅμως ἐσφαλμένως ἀναφέρει παράστασιν ἐν ἀγγείῳ Ἀρχ. ἐταιρείας ἀρ. 2967, διότι ἡ παράστασις δὲν εἶναι ὁβολοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἀντίχειρος τοῦ νεκροῦ. Βλ. Wolters ἐν Ath. Mitt. 1891 XVI, 403]].

ρωμαϊκούς τάφους ¹⁾).

Οὐ μόνον δὲ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις "Ελλήσι καὶ Ρωμαίοις συνηθίζετο τοῦτο, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Γερμανοῖς ²⁾ καὶ τοῖς Βλάχοις ³⁾. Ἀκόμη δὲ μέχρι τοῦ νῦν ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς Ἀλβάνοις ⁴⁾ καὶ τοῖς κατοικοῖς τοῦ Morvan ἐν Γαλλίᾳ, ἐνθα οἱ χωρικοὶ θέτουσι νόμισμα εἰς τὴν χεῖρα τοῦ νεκροῦ πρὶν ἢ τὸν θάψωσιν ⁵⁾. ἀνάλογον εἶναι καὶ τὸ ἔθιμον τῶν χωρικῶν τοῦ Jura, οἵτινες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ ἔθετον ξύλινον σταυρὸν καὶ ἐπ' αὐτοῦ νόμισμα ⁶⁾. Ὁ Πούλιος νομίζει ⁷⁾ ὅτι ἀντὶ τοῦ ὁσολοῦ «διὰ τὸ χριστιανοὺς εἶναι τοὺς κατοίκους, κήρινον σταυρὸν τῷ στέματι τοῦ νεκροῦ ἐντιθέασιν» ⁸⁾. Ἄλλ' ἢ συνή-

1) *Stackelberg* Die Gräber der Hellenen πίν. IV σ. 42. *Braun* ἐν *Jahrbücher des rhein. Vereines f. Alterth.* τ. XVII, σ. 1'0 κέ. [*Ross* Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meers 1840 I, 79 (ἐν τάφοις Ἀνάφης). III, 18 (Μήλου). Νέος Ἑλληνομν. 1905 B', 258--9 (ἐν τάφῳ ἀθηναϊκῷ τῶν μέσων τοῦ I' αἰῶνος μ. X. χρυσοῦν νόμισμα παρὰ τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ). Μικρὰ νομίσματα παρὰ τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ εὐρέθησαν καὶ εἰς δύο χριστιανικοὺς τάφους, τοῦ Γ' πιθανῶς αἰῶνος, ἐν Ὀλυμπίᾳ (*Bötticher Olympia* σ. 37).

2) *Grimm* Deutsche Myth. σ. 791 (3' ἐκδ.) [(694 2' ἐκδ. Βλ. καὶ III, 441 abergl. 207, πρὸς. καὶ σ. 248). *Rochholz* Deutscher Glaube I, 189--192. *Simrock* Deutsch. Myth. § 148 σ. 605. *Zts. f. deutsch. Myth.* IV, 266. *Verhandl. d. Berliner Gesellsch. f. Anthropologie* 1890 σ. 25-26. *Ver. Volksk.* 1897 σ. 130. *Hessische Blätter f. Volksk.* 1902 σ. 124. 1903 σ. 124. *Εν*ιαχοῦ, κατὰ παρανόησιν τοῦ ἔθιμου, ἀναπόμνηστος ὁ ἀπὸ τοῦ νῦν ἔσχατος τῶν ἐθνικῶν (Zts. Ver. Volksk. 1906 σ. 132). II 1907 σ. 96 (ἐν Ρουμανίᾳ Πολωνίας)].

3) *Schott* Valachische Märchen σ. 302. [Οἱ Βλάχοι τῆς Βουκοβίνας ἐμβάλλουσι εἰς τὸν τάφον χρυσοῦν νόμισμα διὰ τὸ ἵνα ὁ νεκρὸς τὴν θέσιν του ἐν τῷ Ἄδῃ καὶ μὴ τοῦ τὴν διεκδικῇ ἄλλος (Zts. f. oesterr. Volksk. III, 182). Οἱ Ρωμοῦνοι τῆς Τρανσυλθανίας θέτουσιν εἰς τὴν χεῖρα ἢ ὑπὸ τὴν γλῶσσαν ἢ ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον ἢ ἐν τῇ κόμῃ τοῦ νεκροῦ χρυσοῦν νόμισμα, φόρον εἰς τὸν διάβολον ἱστάμενον ἐν ταῖς γεφύραις τῆς πρὸς τοὺς οὐρανοὺς ὁδοῦ (*W. Schmidt* Das Jahr u. seine Tage σ. 39). Ἐν Ρωμανίᾳ παρὰς εἰς τὴν χεῖρα τοῦ νεκροῦ ἢ ἐπὶ τοῦ στήθους του (*V. Alexandri* Chants popul. de la Roumanie 1855 σ. XXXIX). Ἐν Βουλγαρίᾳ εἰς τὸ στόμα (*Schischmanov* Légendes religieuses bulgares σ. 62). Ἐν κεντρικῇ Σερβίᾳ θέτουσιν ἐπὶ τοῦ φερέτρου χρυσὰ τινὰ νομίσματα (Zs. Ver. Volksk. 1908 σ. 315). Οἱ Ἀρμένιοι θάπτουσι τοὺς νεκροὺς θέτοντες εἰς τὴν χεῖρα αὐτῶν κήρινον καὶ ἀργυροῦν νόμισμα (Zs. f. oesterr. Volksk. X, 105)].

4) *Hahn* Albanesische Studien τ. I σ. 151.

5) *Baudieu* Le Morvan τ. I σ. 33. [Κατὰ τὸν μεσαῖωνα καὶ νῦν ἔτι πολλαχοῦ τῆς Γαλλίας διατηρήθη τὸ ἔθιμον τοῦ ὁσολοῦ (*Melleville* Hist. de la ville de Laon I, 179. *Nore* Coutumes des provinces de France σ. 198. 243. 291. *Ed. du Meril* ἐν *Rev. archéol.* 1860 II, 94. *Rev. trad. popul.* 1893 σ. 226. 1895 σ. 108. 1906 σ. 170. 1909 σ. 232). Ὅτι οὐχὶ σπάνιον κατὰ τὸν μεσαῖωνα εἰς πολλοὺς τόπους τῆς Εὐρώπης τὸ τιθέναι ὁσολὸν εἰς τὰ χεῖλη τοῦ νεκροῦ βλ. *Piper* Mythologie des christl. Kunst τ. I μ. I σ. 230]].

6) *D. Monnier* Moeurs et usages singuliers de Jura σ. 22.

7) *X. Πουλίου* Περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ γένους τῶν νῦν Ἑλλήνων, 1870 σ. 26.

8) [Ἐν Λέσβῳ κήρινος σταυρὸς τίθεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ, ἵνα μὴ βρικολακιάσῃ (*Rouse* ἐν *Folk-lore* 1896 VII, 146). Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, ἐν Χίῳ, ἢ

θεια αὕτη ἔχει, νομίζομεν, μᾶλλον σχέσιν πρὸς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔθιμον τοῦ φράττειν τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ διὰ βάρδακος, οὐδεμίαν δ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἀρχαῖον τοῦ θέτειν ὄβολόν.

Ἐθιμόν τι, τὸ θραύειν τὰ πήλινα ἀγγεῖα, ἅτινα περιεῖχον τὰ φάρμακα, ἅμα ὁ ἀσθενὴς τελευτήσῃ ¹⁾, φαίνεται ἀνήκον εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν· τοῦτο δὲ συμπεραίνομεν, διότι ὁ λαὸς νομίζει ὅτι διὰ τοῦ κρότου τῶν θραυσομένων τούτων ἀγγείων ἐκδιώκονται οἱ δαίμονες, ὅσοι περιτρέχουσι, ζητοῦντες νὰ σύρῳσι διὰ τῆς βίας εἰς τὴν κόλασιν ψυχάς ²⁾, ἡ δὲ πρόληψις αὕτη ἔχει μεσαιωνικὸν τινα χαρακτήρα ³⁾.

Ὁ νεκρὸς θάπτεται ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον ⁴⁾, ὥς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ⁵⁾, οὐχὶ ὅμως ποτὲ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ⁶⁾. Τέσσαρες ἄνδρες συγγενεῖς ἢ φίλοι τοῦ θανόντος θέτουσι τὸ πτώμα εἰς τὴν νεκρικὴν θήκην, νεκροθήκην ἢ θήκην ⁷⁾ καὶ ξυλοκρέβατον ⁸⁾ συνήθως καλουμένην, καὶ ἐκφέρουσι αὐτὸ ἐκ τῆς οἰκίας ⁹⁾, ἐν μέσῳ σπαρακτικῶν κραυγῶν τῶν γυναικῶν, αἵτινες τὸ ὕστατον αὐτὸ χαιρετῶσι· αἱ κραυγαὶ αὗται ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ νεκροῦ λέγονται ἐξόδι ¹⁰⁾, ἐκ τῆς λέξεως ἐξόδου, ἥτις εἰς τε τὴν Παλαιὰν Διαθήκην φέρεται μὲ

λαζαρώτρια θέτει ἐπὶ τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ σφαῖραν ἐκ κηροῦ ἢ βάρδακος (Καρελλάκη Χιακὰ ἀνάλ. σ. 335). Ἐνιαχοῦ τοῦ Πόντου ἐπὶ τῷ ποταμῷ Πάκῳ, κτήριος φέρων ἐγκεχαργμένον σταυρόν (Α. Α. Παπαδοπούλου ἐνθ. ἀν. 111).

1) Rougemont Voyage dans la Grèce τ. V σ. 135.

2) Περὶ τῆς ἐκείνης ἐποχῆς σ. 311. [[Ἐκδ. σ. 312. Βλ. καὶ Λαογρ. Συμμ. Β', 250]].

3) [[Περὶ τοῦ ἐθιμοῦ τούτου βλ. ἐν ἐκτάσει Λαογρ. Συμμ. τ. Β' σ. 268—283]].

4) H. Mathieu La Turquie et ses differentes peuples τ. II σ. 113 : «C'était faire injure aux défunts que de les garder trop longtemps à la maison». [[Βλ. καὶ Καρελλάκη Χιακὰ ἀνάλ. σ. 336—7. Γουσίου Πάγγ. σ. 63. Abbott Maced. Folklore σ. 197. Ἀνάλογον συνήθειαν ταχέως ταφῆς εἰς ἄλλους λαοὺς βλ. ἐν Zs. Ver. Volksk. 1901 σ. 23]].

5) Ἰλιάδ. Ψ, 71. Εὐδοκῆς εἰς Ἰλιάδ. Θ', 410. Ἰσαῖος π. Φιλοκτ. Κλήρου σ. 143.

6) Πρωτόδικος σ. 13.

7) Αὐτ. σ. 14. [[Ἐν Βουρδουρίῳ ἡ θήκη κατεσκευάζετο ἐκ τοῦ προχείρου εἰς τὴν οἰκίαν, μὴ πωλουμένων ἐτοιμῶν (Ξενοφάν. Γ', 337)]].

8) [[Ἡ λ. ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ φορείου παρὰ Ἰωάννη Ἀποκαύκῳ (Συνοδ. γράμματα 7 ἐν Βυζαντίδι Α', 22). Ἐν Ἀμοργῷ λέγεται κατελέσιον (Γάσπαρη Ἀμοργός σ. 73), ἐν Χίῳ δὲ λατέρα (Πασπάτη Χιακ. γλωσσάρ. σ. 209). Ὀνομασίαι βυζαντιναὶ ἀναφέρονται ὑπὸ Α. Καλλιρίκου ἐν Ἐκκλ. Κήρ. Δ', 201]]. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (ληνός, πύελος, θροίτη, λάρναξ, σορός : Πολυδαῖν. Γ', 150) κατεσκευάζοντο συνήθως ἐξ ξύλου κυπαρίσσου (Θουκυδ. Β', 310. Πρβλ. Plin. Nat. Hist. XXXV, 46). [[Παρ' ἡμῖν πολλαχόθ, ἰδίως εἰς τὰ χωρία, μετεχειρίζοντο κοινὸν φέρετρον (Βλ. καὶ Καρελλάκη σ. 338. Λαογρ. Γ', 475. Ξενοφ. Γ', 338). Τοῦτο, σνήθηες ἔτι ἐν Γεῶρ Μακεδονίας (κατ' ἀνακοίνωσιν Δ. Λουκοπούλου), εἶχε σχῆμα κλίμακος· ὅμοιον πιθανῶς καὶ παρ' ἀρχαίοις (Βλ. Λεξικογράφους λλ. κλίμαξ, κλιμακοφόρος)]].

9) [[Σηκωτάδες ἐν Χίῳ οἱ βασιτάζοντες τὸ φέρετρον (Καρελλάκη σ. 339)]].

10) [[Ἐξόδιον καὶ χυδαῖκως ἐξόδι, ἡ τοῦ νεκροῦ ἐκφορά· ἔτι δὲ καὶ ἡ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων ἐν ταῖς πενθίμοις ἡμέραις εἰς τὴν τοῦ ἀποθανόντος οἰκίαν συνέλευσις παρ' ἡμῖν [ἐν Ἡπείρῳ] λέγεται» (Γ. Κ[ρομμύδη] Διατριβή σ. 62). Ἐν Ἀμοργῷ τὰ ἐξόδια=ἐπικηδεῖες τελετὴ εἰς θανόντα ἢ πνιγέντα μακράν τῆς πατρίδος του (Γάσπαρη Ἀμοργός σ. 81). Ἐν

ΑΘΗΝΩΝ

Givys

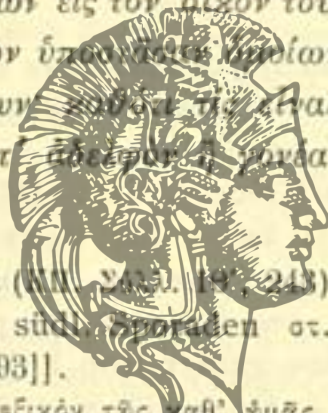

τὴν αὐτὴν σημασίαν ¹⁾), καὶ εἰς τὰ βαρβαρογραφικὰ ποιήματα ἅπαντ' ²⁾).

Τὸ λείψανον περιφέρεται διὰ τῶν κυριωτέρων ὁδῶν τῆς πόλεως ³⁾), πενθίμως κρουμένων τῶν κωδῶνων τῆς ἐκκλησίας ⁴⁾). Τὴν νεκρώσιμον πομπὴν κάλλιστα περιγράφει ὁ Ἀντωνιάδης ἐν τοῖς ἐξῆς :

Ἐμπροσθεν βαίνουσιν παῖδες, καλάθους εἰς χεῖρας κρατοῦντες,
ἐνθα τεμάχια εἶναι τυροῦ κ' ἐκλεκτοὶ διπυρῖται
κι' ἄλλοι πλησίον αὐτῶν εἰς ἄγγεῖα κομίζουσιν οἶνον,
δοσις σπονδὴν τῶν νεκρῶν εἰς καιροῦς παλαιοῦς ἐνθυμίζει,...
(Ταύτην τὸ ἔθνος ἡμῶν μακαρίαν καλεῖ τῶν θανόντων)...
Εἶτα δὲ σύμπαν τὸ πλῆθος σιγῶν τοὺς θανόντας προπέμπει.
Κ' ἤδη βαδίζουσι ἐν ὕμνοις πενθίμοις τὴν πλάνην τοῦ κόσμου
ψάλλουσι ψάλλται· σεμνοὶ δ' ἱερεῖς πρὸς τὸν ὕψιστον τείνουσι
τῶμμα, καὶ λέγουσι εὐχὰς εἰς ψυχῆς σωτηρίαν· κ' οἱ ἄνδρες,
δύο ποιήσαντες τάξεις μακρὰς ἐκαιέρωθεν, τῶπλον
στρέφουσι κάτω, τὴν γῆν ὥς νὰ θέλουν μ' αὐτὸ νὰ τρυπήσουν,
ἥτις σκληρῶς πρὸς τὸ σπλάγχχνον αὐτῆς ἐκισύρει ἐκεῖνον,
δοσις ὑπῆρξε λατρείας εἰκῶν εἰς τὴν Κρήτην, οὗτ' ἔζη.
Γόοι σκληροὶ γυναικῶν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Δράκου σπαράττουσι
πᾶσαν καρδίαν δεινῶν ὑποκατακρύπτειν τὰ πάθη,
οἷα σπανίως ἐλλείπουν· καθὼς τὸ εἶναι ἐκεῖνος,
δοσις δὲν εἶδε θανόντ' ἀδελφόν ἢ γυναῖκα ἢ τέκνον;... ⁵⁾).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

τῇ αὐτῇ σημασίᾳ ἐν Σύμῃ ξόδοι (W. G. 19, 243). Ἄλλαι σημασίαι παρὰ K. Dieterich Sprache u. Volksüberl. d. südl. Griechenl. στ. 219—220. Βλ. καὶ Γ. Παπαδοπούλου Γεν. περιγρ. Νισύρου σ. 93]].

1) Σκαρλ. Δ. Βυζαντίου Λεξικόν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικῆς λ. ξόδοι.

2) Βλ. Διήγησιν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυρίου στ. 395 ἐν Wagner Medieval greek Texts 1870 τ. I σ. 75. Βλ. καὶ Θρήνον εἰς τὴν μεγάλην Παρασκευὴν ἐν Christ et Parankas Antholog. carmin. Christianorum σ. 93: «ἢ ποῖα ἄσματα μέλψω, τῇ σῇ ἐξόδῳ οἰκτιρμον;» [[Ἰουλιανοῦ λόγ. Η' «ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλλουστιίου παραμυθητικός εἰς ἑαυτόν»]].—ἐξόδιον (Γ. Κωδιν. π. θαυμάτων σ. 47 Bonn). [[Δεόντ. Νεαπόλ. σ. 52, 18, 23 Gelzer (πρβλ. καὶ σ. 171). Βλ. καὶ Ducange λ. ἐξοδος (ἐξόδιον· ἐξοδιάζειν· ἐξοδιαστικόν). Σάθα Βυζαντ. θέατρ. σ. κδ' κέ.]].

3) Τοῦτο καὶ ἐν Ρώμῃ ἐγένετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Βλ. Διονυσ. Ἀλικαρνασ. Ν', 39: «Καὶ τὴν ἐκφορὰν τοῦ σώματος διὰ τῶν ἐπιφανεστάτων τῆς πόλεως ποιησάμενοι στενωπῶν». [[Ἀπαγόρευσις ἐν Κρήτῃ τῇ 1365 ταφῆς ἐντὸς τῆς πόλεως, μεγάλῃς συνοδείας κηδειῶν, φαλμωδιῶν καθ' ὁδόν, περιαγωγῆς τοῦ νεκροῦ διὰ μεγάλων ὁδῶν (Byz. Zeitschr. 1904 σ. 467)]].

4) [[Κρούσεως κωδῶνων μνηεῖα παρὰ Σαχλίκη Γραφεῖς στ. 162—3 σ. 83 Wagner: «κι' ἄφων ἐξεψυχήσῃ | κροῦν οἱ καμπάναις δυνατὰ». στ. 160, 163 σ. 84: «κι' ἂν ἀποθάνῃ καὶ πτωχός... καμπάναις δὲν τὸν κροῖουσιν». Βλ. γενικῶς K. M. Πάλλην ἐν Ἐπιστημον. Ἐπετηρίδι 1913 Θ', 87 κέ. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐθίμου: Samter Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 62 κέ. Sartori ἐν Zs. Ver. Volksk. 1897 σ. 368—9]]. Ὅταν ὁ νεκρός εἶναι ἐπίσημος, πυροβολοῦσιν ἀπὸ καιρὸν εἰς καιρὸν Βλ. Ἀντωνιάδ. Κρητητῆδα σ. 354 [[δ' ἐκδ σ. 360. Βλ. καὶ Κουκουλὲ Οἶνοντ. σ. 102]].

5) Ἀντωνιάδ. αὐτ. σ. 353—354. [[δ' ἐκδ. σ. 359—360. Περιγραφὰς νεκρώσιμου πομπῆς

Τὸ λείψανον δὲν παρακολουθοῦσιν οἱ δεισιδαίμονες συγγενεῖς ὅταν εἶναι ὁ πρῶτος τῆς οἰκίας νεκρός ¹⁾). Ἐκ δὲ τῆς ἀκολουθοῦσης τὸ φέρετρον συνοδίας προπορεύονται μὲν οἱ ἄνδρες, ἔπονται δὲ λυσίκομοι αἱ γυναῖκες ²⁾), ὡς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐγίνετο ³⁾). Ἄμα φθάσωσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ νεκροταφείου ψάλλεται ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία ⁴⁾), καὶ ταύτης τελευτώσης διὰ τοῦ ῥοματος «Δότε τελευταῖον ἀσπασμόν, ἀδελφοί, τῷ θανόντι» προσέρχονται ἅπαντες καὶ ἀσπάζονται τὸν νεκρὸν εἰς τὰ χεῖλη καὶ τὸ μέτωπον ⁵⁾). Φέρουσιν ἀκολούθως τὸν νεκρὸν εἰς τὸν τάφον, ὅπου ἐνθέτουσιν αὐτὸν οἱ νεκροθάπται, εἰς δὲ ἱερεὺς ἐκφωνῶν τὸ τῆς Γραφῆς «Γῆ εἰ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύ-

πῆς βλ. καὶ ἐν Ξενοφάν. Γ', 338. *Abbott Maced. Folkl. σ. 199—200*. Γενικῶς περὶ ἐκφορᾶς νεκροῦ βλ. *Κ. Καλλίνικον* ἐνθ. ἀν. σ. 240 κέ.]].

1) *Χ. Μεγδάνου* Ἡθικοὶ χαρακτῆρες 1818 σ. 273. [[Ἐν Λακεδαίμονι ὁ πατὴρ δὲν παρακολουθεῖ τὴν κηδεῖαν ἄρρενος τέκνου του, διότι τοῦτο ποιῶν δὲν ἔχει ἐλπίδα νὰ γενήσῃ ἄλλο ἄρρεν (Σπαρτ. ἡμερολ. 1904 σ. 70). Ἐν Χίῳ οἱ οἰκετοὶ κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς ἀπὸ ἐκκλησίας μέχρι τάφου ὁδοῦ ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν οἰκίαν (*Κανελλάκη* *Χιακ. ἀνάλ.* σ. 339)]].

2) [[*ΚΠ. Σύλλ. ΙΘ', 239. Γ. Παπαδοπούλου* Γεν. περιγρ. Νισύρου σ. 69. Ἐν Χίῳ εἰς τινα μὲν χωρία αἱ γυναῖκες παρακολουθοῦσι μέχρι τοῦ τάφου, εἰς ἄλλα ἀναμένουσιν ἐν ὁρισμένῳ μέρει ἐν' ἀσπασθῶσι τὸν νεκρὸν (*Κανελλάκη* σ. 339). Ἀρχομένης κηδεῖας κλείονται τὰ παράθυρα τῶν οἰκιῶν, αἱ προθῆκαι τῶν κατωκτιζέων κλπ. (*Wachsmuth* σ. 120). Βλ. καὶ *Rev. de l'hist. des relig.* 1919 τ. 52 σ. 331—332. *Wächter Reinheitsvorschriften* σ. 53. Πρβλ. καὶ *Prott-Ziehen* *Leges graecae antiquae* II, 1 σ. 264]]. Ἐν Νέμωσι τῆς οἰκίας ἐκείνης «ἐκείνην τὴν ἡμέραν τὸν νεκρὸν ἐκφέρειν, τὸν δὲ γυναῖκας ὀπισθεν» (*Δημοσθεν.* πρὸς Μακάρτητον § 62. *Ιωάν. π.* Ἐρατοσθένους φόν. α' σ. 111. [[Ὡς πρὸς τὰς ἀκολουθοῦσας γυναῖκας βλ. *Κανελλάκη* σ. 339. *Πλούτ.* τῆς Κέως σ. 18—20 παρὰ *Prott-Ziehen* ἐνθ. ἀν. II, 1 σ. 260' πρβλ. καὶ σ. 261. *ἐν. Müller Gr. Privatalt.* σ. 463 b]]. Ἐν Ρώμῃ γυναῖκες ἠκολούθουν κοπτόμεναι τὸ λείψανον (*Serv. ad Aen.* III, 67. *Cicer. de legg.* II, 23. 59. *Plin. Nat. Hist.* XI, 37 § 157), αἱ δὲ θυγατέρες λυσίκομοι ἠκολούθουν τῶν γονέων των τὸ φέρετρον (*Πλούταρχ.* Ρωμαῖκ. κεφ. 11. *Petron. Satyr.* 111).

4) [[Περὶ νεκρωσίμου ἀκολουθίας βλ. *Ζαμπελίου* Ἄσμ. δημοτ. σ. 152—160. *ΚΠ. Σύλλ.* 1895 ΚΔ', 131. *Τοῦ Παμφίλου Μελισσηνοῦ* Τυπικὸν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἐν Ἐκκλ. Ἀληθείᾳ 1905 ΚΕ', 33 κέ. 80 κέ. 117 κέ. (ἀξιόλογοι παρατηρήσεις). *Καλλίνικον* ἐνθ. ἀν. σ. 280 κέ.]].

5) Βλ. *St. Sauveur Voyage historique etc. dans les isles* 1800 τ. II σ. 54. [[Ἐν Χίῳ πρῶτον κλίνουσι πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ ἐκφωνοῦντες «ὁ θεὸς συχωρέσοι σου», ἔπειτα πρὸς τὴν δεξιὴν πλευράν, μετὰ ταῦτα πρὸς τοὺς πόδας καὶ τελευταῖον πρὸς τὴν ἀριστεράν πλευράν, καὶ ἀφοῦ ἀσπασθῶσι τὴν ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ νεκροῦ εἰκόνα, ἔπειτα ἀσπάζονται τοῦτον ἐπὶ τοῦ μετώπου (*Κανελλάκη* σ. 339). Ἀνεσπάζομαι, ἐνεσπάσθηκα τὸ ῥ. ἐν Χίῳ (*Χιακὰ Χρονικά* Ἀμάντου Β', 104). Ἐν Σύμῃ ἡ ἔγκυος δὲν ἀσπάζεται τὸν νεκρὸν (*Ζωγράφ.* Ἀγ. Α', 216, 83). Μνηεῖα τελευταίου ἀσπασμοῦ: «Αὐτὸς τε ὁ ἱεράρχης ἀσπάζεται τὸν κεκοιμημένον, καὶ μετ' αὐτὸν οἱ παρόντες ἅπαντες» ([*Ψευδο*] *Διογνητοῦ Ἀρεοπαγ.* Περὶ ἐκκλ. ἱεραρχ. Ζ', 2). Καὶ ἐν Βίῳ τῆς δούκισς Θεοδώρας 44 σ. 26 *Arsenij.* 44 σ. 26 *Kurtz*: «Ἡνίκα δὲ τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν τῷ ἱερῷ σώματι μετὰ ψαλμωδίας τε καὶ αἰδοῦς πάντας ἀπένεμον» (ἐν κηδεῖᾳ μοναχῆς). Βλ. καὶ *Ducange Gloss. Latin. λ. osculum. Sittl Die Gebärden der Griechen und Römer* σ. 72. 73 καὶ τοὺς αὐτόθι συγγραφείς. Πρβλ. καὶ *Γέν. ν', 1]]*.

σει» ἐπιχέει ὀλίγον ὕδωρ ἐπὶ τοῦ τάφου ἐκ λαγγήνου, ἥτις μετὰ ταῦτα θραύεται¹⁾, καὶ δρᾶκα χώματος· τοῦτο δὲ ποιοῦσιν ὅλοι οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι τοῦ θανόντος ἐπιφωνοῦντες «Θεὸς σχωρέσοι τον!»²⁾ Εἰς τινὰ μέρη ἀφοῦ τοποθετήσωσι τὸν νεκρὸν ἐντὸς τοῦ λάκκου ῥίπτουσιν ἐπ' αὐτοῦ ἀνημμένους ἀνθράκας, ἐπιχύνοντες καὶ κανδήλιον, ὅπερ λαμβάνουσιν ἐκ τῆς παρακειμένης κατοικίας³⁾. Ἀλλαχοῦ πρὶν ἢ τὸν τάφον καλύψωσι βάλλουσιν ἐπὶ τοῦ στόματος κεραμίδα, ἐφ' ἧς εἶναι κεχαραγμένος σταυρὸς ἢ πεντάλφα, εἰς ὧν τὰς γωνίας ἐγγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας⁴⁾, κατὰ τὴν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς συγκοπὴν [I. X. Μ(ήτηρ) Θ(εοῦ) Ν(ικᾶ). Ἰ(ησοῦς) Ν(αζωραῖος) Β(ασιλεὺς) Ἰ(ουδαίων)].

Οἱ τάφοι εἶναι ἀπλούστατοι ἀνακaloῦντες εἰς τὴν μνήμην τοὺς ἀρχαιοτάτους τύμβους· ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νεκροῦ καίεται θυμίαμα⁵⁾ καὶ ἀνάπτεται ἐπὶ τινὰ χρόνον κανδήλιον, ὅπερ καὶ ἐν τῷ οἴκῳ γίνεται, ἐπὶ τεσσαράκοντα ὅλα ἡμερονύκτια κατὸν ἀδιακόπως, καὶ ἀκοίμητον διὰ τοῦτο καλούμενον⁶⁾. Ἀλλαχοῦ εἰς τὸ μέρος ἐνθα ἐξεψύχησεν ὁ νεκρὸς ἄπτουσιν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας⁷⁾

1) Pouqueville Voyage dans la Grèce τ. IV κεφ. 132 σ. 409.

2) [[Βλ. Λαογρ. Σύμμ. τ. Β' σ. 268—9. 269, 1. Δράξ χώματος παρ' ἀρχαίοις : In Müller Privatalt. σ. 462 c. Κανδὴλιον : II, 234. Stengel Kultusalz. σ. 216 κέ. Παρ' Ἀρμενίοις : Zs. oesterr. Ver. f. Volksk. X, 106· παρὰ Γερμανοῖς : Grimm Deutsch. Myth. III, 458 ἀντὶ τοῦ 1299· In Iglau : Zs. Ver. Volksk. 1896 σ. 410· παρ' ἄλλαις λαοῖς : αὐτ. 1904 σ. 54, 55· καὶ γενικώτερον αὐτ. σ. 30. Sartori Sitte u. Brauch I, 150]]. Ὁμοίως δὲ ἀντὶ τοῦ ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ καταφύτου περιτὸν ὕδατος ἐπιβάλλειν αὐτῷ γῆν (Αἰλιαν. Περὶ τ. ζῴων β. 14).

3) Πρωτόδικος σ. 14.

4) Πρωτόδικος αὐτ. Tournefort Relation d'un Voyage du Levant τ. I σ. 126. [[Ἐν Λιβυαίᾳ ὁ ἱερεὺς ἐπέθετεν ἐπὶ τοῦ στόματος κέραμον, ἐφ' οὗ ἐχάρασσε σταυρὸν (Ξενοφάν. Δ', 237)· ὁμοίως καὶ ἐν Βουρδουρίῳ, ἀλλὰ τελευταίως ὁ κέραμος εἶχαν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ κηρίνου σταυροῦ παρασκευαζομένου ὑπὸ τοῦ ἱερέως (Αὐτ. Γ', 339· πρὸλ. ἀνωτέρω σ. 332 καὶ σημ. 8). Ἐνιαχοῦ τίθεται ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐπὶ τοῦ στόματος τοῦ νεκροῦ τεμάχιον τοῦ θραυομένου ἐπὶ τοῦ τάφου ἀγγείου (Γ. Α. Σωτηρίου ἐν Ἀρχαιολ. Δελτικῇ Β', 138, 2). Ἐν Ῥόδῳ θέτουσι τεμάχιον κεραμίδος, ὅσον τὸ δυνατόν ἀρχαίας, ἐφ' ἧς χαράσσουν πεντάλφαν (Μπιλιώτη-Κοιτῆ Ῥόδος Β', 305). Ἀλλήν χρῆσιν πεντάλφας εἰς παρομοίαν περιστάσιν βλ. ἀνωτέρω σ. 182. Ἐν Κύμῳ ὁ ἱερεὺς ἐγγράφει εἰς δοτράκον (βήσσαλο) τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, τὸ ῥίπτει δὲ εἰς τὸν τάφον. Ἐντεῦθεν ἡ κατάρα : «Νὰ σὲ γράψουνε ἔς τὸ βήσσαλο»]].

5) Wachsmuth Das alte Griechenl. σ. 124.

6) Πρωτόδικος σ. 15. Bybilakis Neugriechisches Leben σ. 68 : «wird ein Licht an das Kopfende seines (τοῦ νεκροῦ) Grabes gesetzt».

7) X. Μεγδάρου Λύχνος Διογένης ἢ Ἡθικοὶ χαρακτῆρες, 1818. σ. 273 : «καὶ εἰς τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ νεκροῦ διατάσσει ὁ δεισιδαίμων νὰ βάλῃσι θυμίαμα, καὶ ὁδολὸν εἰς τὸ στόμα του· καὶ εἰς τὸν τόπον ὅπου ἐξεψύχησεν ἄπτει λύχνον τρεῖς νύκτας κατὰ συνέθειαν, καὶ παρθέται καυκίον μὲ καθαρόν νερόν, καὶ ἄλλα τοιαῦτα κάμνει». Bybilakis ἐνθ. ἀν. σ. 67—68 : «bei den Griechen Sitte, eine Lampe ἀκοίμητον λύχνον in der Ecke der Stube fortwährend brennend zu erhalten, wo der Verstorbene sein Leben ausgehaucht hat».

ἢ καὶ ἐπὶ πολὺ λύχνον, καὶ θέτουσιν ἄρτους καὶ ἄγγεῖα μὲ ὕδωρ ¹⁾, ὥπως αἱ ψυχαὶ ἐπιστρέφουσαι τρώγῳσι καὶ μὴ παρκαπονῶνται. Ἄλλα ἄγγεῖα, λέγει ὁ ποιητὴς τῆς Κρητηίδος Ἀντωνιάδης,

θέτουσι μ' ὕδωρ, διπτοὺς προσαρμόζοντες ἄρτους
 ἔν' ἀπομένουν τοῦ οἴκου ἐντός· καὶ κανδήλιον δ' ἅμα
 ἄσβεστον ἔχον τὸ φέγγος, μὴ τύχῃ καὶ στρέψουν ὀπίσω
 πάλιν αἱ δύο ψυχαί, καὶ τὸν τόπον προσβλέπουν ἐκεῖνον
 ἐρημον, ἄνευ τροφῆς κα' ἄνευ πόσεως, κ' εἰπουν μὲ πόνον·
 «Φεῦ! ἐπελάθοντο τόσον ταχέως ἡμῶν, καὶ καμμίαν
 μέριμναν πλεον δὲν ἔχουν ὁπόσων ἀνάγκη μᾶς θλίβει!»
 Οὕτω καὶ σήμερον ἔτι φρονοῦν ὅτι κάτω τοῦ τάφου
 τρώγουν θανόντες καὶ πίνουν ²⁾.

Ἐν Κρήτῃ ἀποτίθεται ἐπὶ τοῦ τάφου λάγνηνος πλήρης ὕδατος καὶ ἀφίεται ἐκεῖ ἡμέρας τεσσαράκοντα· διότι κοινὴ δόξα ὑπάρχει ὅτι ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ ἡ ψυχὴ περιφερομένη ὅπου παρευρέθη ζῶσα, πίνει ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου ἐπανερχομένη τὸ ἐσπέρας ³⁾. Τοῦτο δ' ἔχει ἴσως σχέσιν πρὸς τὴν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος σωζομένην συνήθειαν τοῦ κενοῦν ὑδρίαν πλήρη ὕδατος κατὰ τὴν θύραν ἅμα τῇ ἐξόδῳ τοῦ λειψάνου, ὥπως λάβῃ ἀναψυχὴν τινὰ τὸ πνεῦμα τοῦ νεκροῦ ⁴⁾. Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐπεκράτει παροιμία ταῖς δόξαις, ἣν ἀναφέρει ὁ Λουκιανός ⁵⁾: «τρέφονται δὲ ἄρα ταῖς παρ' ἡμῶν χάρις καὶ τοῖς καθαγιζομένοις ἐπὶ τῶν τάφων· ὥς εἴ τω μὴ εἶη καταλειπόμενος ὑπὲρ γῆς φίλος ἢ συγγενής, ἀλλὰ οὗτος νεκρός καὶ λιμώττων ἐν αὐτοῖς προκτενέται». Τὸ σχετικὸν πρὸς ταῦτα ἔθνη τῶν ἀρχαίων τοῦ σπένδειν ἄκρατον οἶνον

1) X. Μεγδάνος ἐνθ. ἀν. [[Πλείονα περὶ λυχνίας ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ ἐν τῷ θωματίῳ, ἐνθα ἐξεψύχονεν ὁ νεκρός, καὶ ἀγγεῖου ὕδατος μετὰ τῇ ἄνευ ἄρτων βλ. Λαογρ. Σύμμ. Β', 278—9. Ἐν Χίῳ εἰς τὸ μέρος, ἐνθα ἐξεψύχονεν ὁ θανὼν, ἀνάπτουσιν ἐπὶ 40 νύκτας λυχνίαν (Κανελλάκη σ. 341). Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐν Κυθήροις (Γλωσσάρ. Κυθήρων ἐν Πανθ. 18', 133 λ. ρουφιανέλα). Ἄλλαι μαρτυρίαι ἐν Λαογρ. Σύμμ. Β', 52, 5. 55, 2. Λυχνία ἐπὶ τοῦ τάφου καὶ θυμίαμα κατὰ πᾶσαν ἐορτήν ἐν Κατιρλί Βιθυνίας: II. Γ. Μακροῇ Τὸ Κατιρλί σ. 101. Πρὸς καὶ τὸ διστιχον ἐν Σταματιάδου Σαμ. Ε', 315: «Φέρετε κανδήλι φερεφί μὲ μυρωδάτο λάδι, | ν' ἀνάβουμε 'ς τὸ μνήμά του ἀπάνω κάθε βράδυ». Ἀκοίμητον φῶς εἰς τὸν τάφον παρὰ Βυζαντινοῖς: Παχυμέρ. Μιχ. Παλαιολ. Β', 21 σ. 125 Bonn. Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἐν Ν. Ἑλληνομν. (Λάμπρου) Ε', 397. Γενικῶς περὶ λυχνίας ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ ἐν τῇ οἰκίᾳ βλ. Riess ἐν Rhein. Museum 1894 σ. 182 κέ. Sartori Feuer und Licht im Totengebrauche ἐν Zs. Ver. Volksk. 1907, 131ως σ. 373 κέ. 375 κέ. 379 κέ.]].

2) Ἀντωνιάδ. Κρητηίδ. σ. 347. [[Ὁ' ἐκδ. σ. 353]].

3) Πανδώρα τ. 1Ζ' σ. 331. Bybilakis ἐνθ. ἀν. σ. 67: «hieraus müssen wir uns die bei den Griechen übliche Sitte erklären, vierzig Tage lang nach dem Tode für den Verstorbenen ein mit Wasser gefülltes Gefäß hinzustellen». [[Βλ. καὶ Λαογρ. Σύμμ. Β', 55, 2]].

4) Πρωτόδικος σ. 13. [[Βλ. καὶ Λαογρ. Σύμμ. Β', 270 κέ.]].

5) Λουκιαν. π. πένθους § 9. (τ. II σ. 926 Reitz).

φείον κοιμητήρι ¹⁾, καὶ περιβόλι ²⁾, εἰρωνικῶς δὲ μεγάλη μάνδρα καὶ θυμα-
ράκια.

Ἐν δὲ τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ³⁾ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐχαράσσετο ἐπὶ τῶν τάφων
σύμβολόν τι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νεκροῦ ἐμφαίνον. Οὕτως ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν
ναυτικῶν ἐγλυφον κώπην ἢ πλοιάριον, ἐπὶ τοῦ τῶν λιθοξόων σφύραν, καὶ οὕτω
καθεξῆς ⁴⁾. Ἐν Σμύρνῃ μάλιστα ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς σώζονται ἐτι
μέχρι τοῦ νῦν τοιοῦτοι τάφοι ⁵⁾.

στ. 654 λ. κιδώριον), μορμόρ' ἐν Σολάτοις Καππαδοκίας (Φαρασσοπούλου Τὰ Σόλατα σ. 121).
'Αρκαλώματα δ' ἐν Ἡπείρῳ, αἱ περὶ τοὺς τάφους τιθέμεναι πέτραι ('Αραβαντινοῦ Ἡπειρ.
γλωσσάρ. σ. 25), «αἷς περιστέλλουσιν ἐν κιδωρίου σχήματι τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς ἐν τοῖς
τάφοις» (Γ. Κ[ρομμύδη] Διατριβή σ. 323)].

1) Wachsmuth Das alte Griechenland im neuen σ. 125. [[Βλ. καὶ Ducange στ. 676]].

2) Προϊτόδικος σ. 15. [[Θαυρικό ἐν Ἡπείρῳ ('Αραβαντινοῦ ἔνθ. ἀν. σ. 42)]].

3) [[Καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει κτλ. ἐπὶ τάφων τῶν ἐκείθεν καταγομένων]].

4) Πρβλ. H. Mathieu La Turquie et ses différents peuples τ. II σ. 115: «Les
Grecs couvrent ordinairement les tombes des emblèmes d'une profession du
defunt».

5) [[Συνήθως ἐπὶ τοῦ τάφου τίθεται σταυρός, ἢ ἐπὶ τῷ σταυρῷ ξύλινος. Ἐν τῷ δήμῳ
Θησωντος ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν νέων τὸ λεγόμενον μπερὶ σταυρός, εἰς οὗ τοὺς τρεῖς
βραχίονας ἐμπέγγονται πορτοκάλια, μήλα, ἀνθὲς, καὶ ἀναρτῶνται κορμίσαις, ἧται μανδήλια
κατασκευαστὰ ἐπὶ τοῦ τῶν νεκρῶν, ἐν Ἡπείρῳ, ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, ἐν τῇ
ἡ τοσούτα τὰ προικτικά 'ς τὸν ἄλλον κόσμον» (Κουκουλὲ Οἰ-
νοντι. σ. 102). Κόσμησις τοῦ τά-
φου διὰ δένδρου, βασιλικῶν καὶ ἄλλων ἀρωματικῶν ῥόδων καὶ ἀνθῶν, ἐν Κύπρῳ
(Σακελλαρίου Κυπρ. Α', 739), διὰ θάφνης καὶ διαφόρων ἀνθῶν, ἐν Κατιρλί τῆς Βιθυνίας
(Π. Γ. Μακρῇ Τὸ Κατιρλί σ. 101). Καὶ παρ' ἀρχαίοις Ἑλλήσι στεφίς τῶν τάφων σελίνους
(Πλουτάρχ. Τιμολ. 26 σ. 248), ἀνθεσι (Λουκίαν. Νιγριν. 30 τ. I σ. 72), ῥόδοις ('Αλκίφρ.
Α', 36, 5). Στάφανοι εἰς τάφους νεκρῶν: Λουκίαν. Χάρ. ἢ ἐπισκοπ. 22 τ. I σ. 519. Φιλοφ.
21 τ. III σ. 50. Π. πένθ. 19 τ. III σ. 931. Ἀλεξ. 30 τ. II σ. 238 καὶ Jacobitz αὐτ.
Βλ. καὶ Hock Gr. Weihegebräuche σ. 15. Παρὰ Ρωμαίοις ῥόδα καὶ ἀνθη εἰς τοὺς τά-
φους, προσφορά εἰς τοὺς Manes (Roscher Lex. II, 2322).—Ἀνθη εἰς νεκροὺς: ἐν
Λακκοδικίῳ τῆς Μακεδονίας, κατὰ τὴν πρόθεσιν στολιζοῦσι τὸν νεκρὸν δι' ἀνθῶν τῆς
ἐποχῆς (Γουσίου Πάγγ. σ. 62), ἐν δὲ Νισύρῳ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον προσέρχονται αἱ
συγγενεῖς, γειτόνισσαι καὶ φίλαι κρατοῦσαι ἀνθη διὰ νὰ θέσωσιν ἐπὶ τοῦ νεκροῦ (Γ. Πα-
παδοπούλου Γεν. περιγρ. Νισύρου σ. 69). Ἀνθη καὶ ὀπωρικά παρὰ τοῖς Βλαχοφώνοις τῆς
Πίνδου (Λαογρ. Γ', 186). Κατὰ τὰ ἐξημερώματα, ἐν Οἰνοῦντι, ἀποκαλύπτουσι τὸν καθ' ὅλην
τὴν νύκτα κεκαλυμμένον νεκρὸν καὶ τὸν στολιζοῦσι θέτοντες ἐντὸς τοῦ φερέτρου τοῦ βασι-
λικόν, τριαντάφυλλα, μήλα, κυδώνια, πορτοκάλια καὶ κανελλογαρούφαλα (Κουκουλὲ Οἰ-
νοντι. σ. 101). Καὶ ἐν Θράκῃ διὰ βασιλικῶν, θρύμβου, ἐλιχρύσου, μυροφόρων καὶ ἄλλων
ἀνθῶν συνήθιζον νὰ κοσμοῦσι τοὺς γέροντας νεκροὺς (Βιζυηνοῦ Τὸ μόνον τῆς ζωῆς μου
ταξίδιον ἐν Ἑστίᾳ ΙΖ', 403=ἐκδ. Σιδέρη σ. 30). Ἐν Γιάννιτοξ Καλαμάτας ὅταν ἀποθάνῃ
τις προσέρχονται αἱ συγγενεῖς κομίζουσαι δέσμην ἀνθῶν, ἐκάστη δὲ εἰσερχομένη εἰς
τὴν θύραν προσαγορεύει γεγωνυῖα τῇ φωνῇ τὸν νεκρὸν διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς συγγενείας:
ἀδελφέ μου, ἐξάδελφέ μου κ.τ.τ. (παρὰ Γ. Βελημάχου).—Δένδρα εἰς τοὺς τάφους. Κυπά-
ρισσος καὶ βρύσις ἐν ἄσματος Ἰκαρίας (Σταματιάδου Ἰκαριακά σ. 147). Βλ. παρ' ἀρχαίοις
Hock ἔνθ. ἀν. σ. 16. Köchling De coronarum apud antiquos vi atque usu (RGVV.
XIV, 2) σ. 60]].

Σπάνια εἰσὶ τὰ παραδείγματα τῶν θαπτομένων κατ' ἰδίαν παραγγελίαν εἰς τὰ κτήματά των ¹⁾). Συνήθως ὁμοῦ οἱ ποιμένες καὶ οἱ ἀγροδίαιτοι, ἂν πλησίον τοῦ τόπου, ἐνθα ἀπέθανον, δὲν ὑπάρχῃ παρεκκλήσιόν τι, θάπτονται ἐπὶ λόφων ἢ τῆς κορυφῆς ὄρεων. Γνωστὰ δὲ τὰ δημοτικὰ ἄσματα τὰ περιγράφοντα τάφους κλεφτῶν· ὁ κλέφτης τὴν αὐτὴν ἐκφράζει πάντοτε εὐχὴν, νὰ ταφῇ ὀρθῶς μετὰ τοῦ ὄπλου του, ὅπως δύνηται εὐκόλως νὰ πολεμῇ καὶ ἐν παράθυρον νὰ ἀνοιγῇ ἐπὶ τοῦ τάφου του ὅπως χαιρετᾷ τὰ πτηνὰ κατὰ τὴν ἀνοιξιν, καὶ τοὺς διερχομένους συντρόφους του ²⁾). Ὁ δὲ ναύτης παρὰ τὸ προσφιλὲς αὐτοῦ στοιχεῖον ζητεῖ νὰ ὀρυχθῇ ὁ τάφος του, ὅπως ἀκούῃ τὰ μέχρι τοῦ νῦν διατηρούμενα ἀρχαῖκὰ παρακελεύσματα τῶν ναυτοπαίδων εἰς μῶλα καὶ τὸν ἀρμονικὴν τῶν κυμάτων ῥόχθον, ὃν τοςάκις ζῶν ἀσμένως ἠκροάσθη ³⁾).

1) Πρωτόδικ. αὐτ.

2) Παιδιά μου μὴ μ' ἀφίνετε 'ς τὸν ἔρημον τὸν τόπο
γιατ' εἶν' τ' ἀρχοῦδια καὶ με τῶν, οἱ λύκοι καὶ με πίνουν (γρ. δὲ μ' ἀφίνουν).
Γιὰ πάριτε με καὶ σύριτε με ψηλὰ σὲ μιὰ ῥαχοῦλα,
κόψιτε κλαδιὰ καὶ στοῦστέ μου καὶ βάλτε με νὰ κάτσω,
καὶ φτιάστε μου τὸ κιβούρι μου γὰρ διὰ δυὸ νομάτους,
νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ δίπλα νὰ γεμίζω.
Κι' ἀπ' τὴ δεξιὰ μου τὴ μεριὰ ν' ἀφήσιτε παραθύρι,
νὰ μπαينوβγαίνουν τὰ ποταμὰ καὶ ἀστῆρες τ' ἀηδόνια,
νὰ φωνῶν χαιρετισματα εἰς τὴν ἀλυσσοβάλα.
(Passow ἀριθ. 104 σ. 84).

Παιδιά μὲ τὰ χαντοῦρα μου φτιάστε μου τὸ κιβούρι,
φτιάστε μου τὸ κιβούρι μου γὰρ διὰ δυὸ νομάτους
νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ ὁδοίτος νὰ γεμίζω.
Καὶ 'ς τὴ δεξιὰ μου τὴ μεριὰ ν' ἀφήσιτε παραθύρι,
νὰ κρούζ' ὁ ἥλιος τὸ ταχύ, τὴ νύχτα τὸ φεγγάρι,
νὰ λάμπουν τὰ τοπαράζια μου, ν' ἀστράφτῃ τὸ σπαθὶ μου,
κι' ὅταν περνοῦν κλεφτόπουλα νὰ μὲ καλημερίζουν·
—Καλὴ σου μέρα, Γιώτη μου.—Καλὸ 'ς τὰ παλληκάσια.

(Ζαμπέλ. Ἄσμ. 3ημ. σ. 606. Passow ἀρ. 119 σ. 95).

Μόν' κλειστέ μου τὰ μάτια μου, φιλήσιτε μ' ἕνας ἕνας
καὶ κόψιτε κλαδιὰ, στοῦστέ μου, κλαδιὰ προσκεφαλάρι,
φτιάστε καὶ τὸ κιβούρι μου πλατὺ γὰρ δυὸ νομάτους,
νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ, καὶ δίπλα νὰ γεμίζω.

(Ζαμπέλ. σ. 695. Passow ἀρ. 154 σ. 119). Πρβλ. Passow ἀρ. 131 σ. 105
(Ζαμπέλ. σ. 703. Εὐλαμπ. Ἀμάραντος σ. 22). ἀρ. 156 σ. 120 καὶ ἀρ. 165 σ. 125 (Tom-
maseo Canti Popolari τ. III σ. 340) [[Βλ. καὶ Πολίτου Ἐκλογαὶ ἀρ. 43 καὶ τὰς ἀντίθε-
σημειούμενας παραλλαγὰς. Συναφῶς πρὸς τὸ παράθυρον εἰς τὸν τάφον βλ. H. Vischer Die
Religion der Naturvölker I, 147]].

3) Τὸν ναύκληρο παρακαλῶ καὶ τὸν καταβοκύρη,
νὰ μὴ μὲ θάψουν 'ς ἐκκλησιά, μηδὲ 'σὲ μοναστήρι,
μόνε 'ς τὴν ἄκρη τοῦ γαλοῦ, 'ς τὸν ἄμμον ἀπὸ κάτω.
Ἐκεῖ οἱ ναῦταις νᾶρχωνται ν' ἀκούω τὴ φωνή τους.
Ἔχετε 'γειάν, συντρόφοι μου, καὶ σύ, καταβοκύρη,

Ὁ λαὸς σέβεται τοὺς τάφους, καὶ οὔτε κάθεται οὔτε πατεῖ ἐπ' αὐτῶν, νομίζων προσβλητικὸν τοῦτο διὰ τοὺς ἀποθανόντας ¹⁾. Ἐξ αἰτίας τῆς δοξασίας ταύτης ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα εἰς δημοτικὰ ᾄσματα :

Πέραν δεξιὰ καὶ θὲ ναυρῆς δυὸ μνήματα χτισμένα.

Μὴν τὰ πατήσης, Γιωργό μου, τί γλαῖουν καὶ τὰ δυό τους,
καὶ βγάνουν ἄγριας φωναῖς καὶ μπουμπουνάει ὁ λόγγος

—Τί φταῖμε τὰ δυὸ ἔρημα τὰ κακοσκοιτωμένα ;

Ποιὸς εἶναι κ' ἦρτε καὶ πατεῖ τὴν πλάκα τοῦ μνημάτου ;

Δὲν φτάνει κτλ.

Μὲν ἦρτονε νὰ χάσωμε καὶ τὸν γλυκύ μας ὕπνο ²⁾.

καὶ

Κ' εἷνα μνημ' ἦτον ξέχωρα ξεχωριστὰ πὸ τ' ἄλλα,

δὲν τό εἶδα καὶ τὸ πάτησα ἀπάνου 'ς τὸ κεφάλι,

κι' ἀκούω τὸ μνημα καὶ βογγᾷ καὶ βαρυναστυενάζει

« Ἄν εἶσαι Τοῦρκος, πάτει με' Ὀβριός, κορνιάχτισέ με ...

Δὲν ἦρτες τόπο νὰ διαβῆς καὶ δρόμο νὰ περάσης ;

Μόν' ἦλθες καὶ μὲ πάτησες ἀπάνου 'ς τὸ κεφάλι.

Τάχα δὲν ἦμουν κ' ἐγὼ νιός, δὲν ἦμουν παλληκάρι κλπ. ³⁾.

καὶ ἐν παραλλαγῇ τοῦ ἀνωτέρω ᾄσματος

Δὲν τό 'δα καὶ τὸ πάτησα ἀνάμεσα ἀπ' τὰ μάτια
κ' εἶχε τὰ μάτια τ' ἀνοιχτὰ κ' ἐμύηκε γόνα μὲνα ⁴⁾.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Οἱ ἐκ τῆς κηδείας ἐπανερχόμενοι νύπτονται ὅπως καθαρισθῶσι τοῦ μολύσματος ⁵⁾, κατ' ἀρχαιοτάτην συνήθειαν καὶ ἐπὶ τὴν οἰκίαν τοῦ πενθοῦντος

καὶ σὺ εἶα λέσα μου γλυκό, γλυκότερο εἶα μὲνα.

Ἐλυωσαν τὰ ματιάκια μου, ἔλυωσαν καὶ δὲ βλέπω.

(*Fauriel Chants popul. de la Gr. τ. II σ. 106. Passow σ. 275 ἀρ. 391*). [*Ἀναγραφὴν τῶν παραλλαγῶν βλ. ἐν Λαογρ. Δ', 170*]].

Κοὶ μὲνα νὰ μὲ θάψετε πίσω π τὸν ἅγιον Γιώργη,

ν' ἀκούω τὰ μουσιόπουλα, ποῦ λὲν ἐλέσα ἰαλέσα.

(*Passow σ. 275 ἀριθ. 391 α*).

Ὁ Γερμανὸς Conze, ἐξ οὗ τὸ ᾄσμα ὁ Passow παρέλαβε, μὴ γινώσκων καλῶς τὴν γλῶσσαν, ὥς καὶ ἐξ ἄλλων ᾄσμάτων ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντων φαίνεται, ἴσως ἔγραψε κακῶς ἀντί

ν' ἀκούω τὰ μουσιόπουλα νὰ (ἢ ποῦ) λὲν τὸ ἔγια—λέσα.

1) [*Πρὸς καὶ Ἡοίοδ. Ἔργ. 750 καὶ Σίτη αὐτ. 751. Senec. Tro. 1087. Γρηγορ. Ναζιανζ. Ἐπιγρ. 51, 3. Wächter Reinheitsvorschriften σ. 53. Ἱερότης τοῦ τάφου παρὰ Ῥωμαίους : Roscher Lex. II, 236*]].

2) *Passow* ἀρ. 148 σ. 114. Σακελλάρι. Κυπρ. τ. Γ' σ. 24.

3) *Passow* ἀρ. 149 σ. 115.

4) *Passow* σ. 116. [*Ἀναγραφὴν τῶν παραλλαγῶν βλ. ἐν Λαογρ. Γ', 572*]].

5) *Πρωτόδικος* σ. 13. Κορῶν Ἀτακτα τ. Β' σ. 404 κέ. *Pouqueville Voyage en Grèce* τ. VI σ. 147. [*Βλ. καὶ Λαογρ. Σόμμ. Β', 273 καὶ τὰς αὐτ. ἐν σημ. 2 μαρτυρίας*]].

ἀφικνούμενοι, λέγει ὁ Πολυδεύκης ¹⁾, ἐξιόντες ἐκαθαίροντο, ὕδατι περιρραϊνόμενοι, τὸ δὲ προὔκειτο ἐν ἀγγεῖῳ κεραμέῳ, ἐξ ἄλλης οἰκίας κεκομισμένον, τὸ δὲ ὄστρακον ἐκαλεῖτο ἀρδάνιον ²⁾. «Ἔθος ἦν, λέγει καὶ ὁ τοῦ Ἀριστοφάνους σχολιαστής ³⁾, μετὰ τὸ ἐκκομισθῆναι τὸ σῶμα, καθαρμοῦ χάριν ἀπολούεσθαι τοὺς οἰκείους τοῦ τεθνεῶτος». Ἀλλὰ καὶ ἐν Ρώμῃ παρομοία συνήθεια ἦν ἐν χρήσει ⁴⁾.

Ἐν Κρήτῃ μετὰ τὴν κηδεῖαν ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀπαθανόντος ὅλοι οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ δὴποτε ἄλλοι ⁵⁾, καὶ ἐκεῖ κάμνουνσι τὰ πορθόρια ἢ πορθιάτικα. εἶναι δὲ ταῦτα δεῖπνον ἐκ κυάμων συγκείμενον, ἐκάστου τῶν δαιτυμόνων φέροντος μέρος εἰς τὸ συμπόσιον· κατ' ἐξαίρεσιν δὲ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην καταλύεται ἔλαιον καὶ νηστήσιμος ἂν εἶναι ἡ ἡμέρα. Εἰς τινα δὲ πεδινὰ χωρία τῆς Κρήτης οἱ συγγενεῖς παύουσι τὰς ἐργασίας των ⁶⁾, καὶ μετὰ τὸ περίδειπνον, εἰς ὃ μόνον ζυμαρικὰ φέρουσι, παίζουσι τὰ παλαίθια (ἀμάδες) ⁷⁾.

Τὴν δὲ ἐσπέραν τῆς κηδεῖας καὶ τὰς ἐπομένας δύο παρατίθεται δεῖπνον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ θανόντος εἰς ἅπαντας τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους, ἕκαστος δὲ τῶν δαιτυμόνων εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ φέρῃ φαγητόν ⁸⁾, διότι ἀπαγορεύεται νὰ ἀνάπτηται πῦρ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεῶτος ⁹⁾· εἰς τὴν τράπεζαν

1) Πολυδεύκ. Η', 65.

2) Βλ. καὶ Ἡσύχ. λ. Ἀρδάνιον. Ἐκκλησ. 1033.

3) Σχολ. Ἀριστοφ. Νεφ. 823.

4) *Herod. Gallias* τ. III σ. 318. [Βλ. πλείονας μαρτυρίας περ' ἑρμαίου καὶ ἄλλοις λαοῖς ἐν Λαογρ. Συμμ. Β', 273—5].

5) [[Ἐν Γιάννινα Καλαμάτα, κατὰ τὴν ἐπινόησον, εἰς φέρει τὴν σινδόνα, ἣτις ἐκάλυπτε τὸ λείψανον, κατὰ τρόπον ὅπως νὰ φέρεται ὀλίγον μέχρι τῆς οἰκίας (Κατ' ἀνακοίνωσιν Γ. Βασιμάχου). Ἐν Σύμῃ αἱ συνοδούσασαι τὴν κηδεῖαν γυναῖκες δὲν ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν οἰκίαν των, ἀλλ' εἰς τὴν τοῦ τεθνεῶτος διὰ «νὰ πάρουν πίσω τὰ ἄμποδα τοῦ ἀγγέλου», καθότι νομίζουσιν ὅτι ἄλλως ὀδηγοῦσι τὸν ἄγγελον τοῦ θανάτου ἀπὸ τοῦ νεκροταφείου εἰς τὴν οἰκίαν των (ΚΠ. Σύλλ. 10', 242. Ζωγρ. Ἀγ. Α', 217 § 87). Καὶ ἐν Κορινθίᾳ οἱ ἐκ τῆς κηδεῖας ἐπανερχόμενοι οὐδένα ἐπισκέπτονται, διότι πιστεύεται ὅτι φέρουσι δυστυχίαν ἢ θάνατον (Rev. trad. pop. IX, 467). Ἐν Πιτσιρλί καὶ Τεπετζίκ τῆς Ἑρυθραίας δὲν ἐπανήρχοντο διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ, δι' ἣς διήλθεν ἡ κηδεῖα, ὅπως μὴ ἀποθάνωσι καὶ ἄλλοι. Ὁ δὲ Ἰσρεὺς ὤφειλε νὰ μείνῃ δύο ὥρας κατ' ἐλάχιστον μετὰ τὴν ταφὴν εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ἐπανεέλθῃ ἐπίσης δι' ἄλλης ὁδοῦ (ΚΠ. Σύλλ. 10', 139). Ὡς πρὸς τὴν πρόληψιν τῆς δι' ἄλλης ὁδοῦ ἐπανάδου πρβλ. Zs. Ver. Volksk. 1901 σ. 269]].

6) [[Παῦσις πάσης ἐργασίας μέχρι τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ παρὰ τισι λαοῖς: Zs. Ver. Volksk. 1900 σ. 118 κέ.]].

7) Παρὰ Α. Μιχελιδάκη δ. φ.

8) Κατὰ τὸν *Guys* (Voyage littéraire en Gr. 1776 τ. I σ. 289) εἰς τὸν πλησιέστερον συγγενῇ ἀνατίθεται ἡ περὶ τοῦ δεῖπνου φροντίς.

9) *Stephanopoli Voyage en Grèce* τ. II κεφ. 37 (Les funeraillies ἐν Μάνη) σ. 35. [[Καὶ ἐν Mentonnais τῆς Γαλλίας δὲν ἀνάπτουσι πῦρ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ νεκροῦ, οὐδὲ τρώγουσι κρέας (Rev. trad. pop. IX, 117). Παραπλήσιον τὸ παροικόν ἔθος τοῦ νὰ οδέννηται ἐπὶ ἑννέα ἡμέρας πᾶν πῦρ ἐν τῇ οἰκίᾳ τεθνεῶτος, ν' ἀνάπτηται δὲ τὴν δεκάτην ἡμέραν νέον πῦρ (*Roscher Lex.* II, 2525). Περὶ τῆς καταθλιπτικῆς ἐπηρείας τοῦ πυρός ἐπὶ τῆς ψυχῆς βλ. *Sartori* ἐν Zs. Ver. Volksk. 1907 σ. 370—1 σήμ. 4]].

ἐστρωμένην κατὰ γῆς κάθηνται πρῶτοι οἱ ἱερεῖς καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ πρεσβύτεροι καὶ οὕτω καθεξῆς ἀναλόγως τῆς ἡλικίας· ἀρχίζουσι δὲ τὸ φαγητὸν μετὰ τὴν εὐλογίαν τοῦ ἱερέως, λέγοντες ὁ Θεὸς συγχωρέσοι καὶ ἐλεήσοι τὴν ψυχὴν του ¹⁾· τὸ δεῖπνον τοῦτο λέγεται παρηγοριά ²⁾, διότι οἱ προσερχόμενοι παρηγοροῦσι τοὺς τεθλιμμένους εἰς τὴν οἰκίαν ³⁾, ὅπως διὰ τοὺς ἀρχαίους λέγει ὁ

1) *Stephanopoli* ἔνθ. ἀν.

2) *Λευκίου* Ἀνατροπὴ κλπ. σ. 30. Ὁ *Vrêto* (*Mélanges néohelléniques* σ. 35) ἐσφαλμένως συγχέει τὴν παρηγορίαν μὲ τὴν μακαρίαν. [[Αἱ δύο λέξεις πολλάκις συγχέονται (βλ. καὶ κατωτέρω σ. 352, 2 περὶ μακαρίας). Ἐν Μακεδονίᾳ μακάριο ἢ μακαριὰ λέγεται τὸ μετὰ τὴν ταφὴν κοινὸν γεῦμα, περὶ οὗ βλ. *Γουσίον* Πάγγ. σ. 64. *Abbott Maced. Folkl.* σ. 203—4. Καὶ ἐν Ἀρτῇ μακαριὰ τὸ μετὰ τὴν κηδεῖαν ἐξ ἐράνου γεῦμα, ἐπαναλαμβανόμενον καὶ ἄλλας ἡμέρας μέχρι τῆς ἐνάτης ἀπὸ τῆς τελευτῆς (*Σεραφεῖμ* Δοκίμιον ἱστορικῆς τιμῆς περιλήψεως Ἀρτῆς καὶ Πρεσβύτης σ. 187—8)]. *Bybilakis* ἔνθ. ἀν. σ. 67. *Neigebaurer u. Aladenhoven Handbuch für Reisende in Griechenland* σ. 231. [[Τὴν παρηγορίαν ἀνάγουσιν εἰς τὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ πολλὰι παραλλαγὰι τοῦ θρήνου τῆς Μεγ. Παρασκευῆς· βλ. ΚΠ. Σὺλλ. Η', 404 στ. 97 κέ.: «βάλε κρασί μίς' εἰς τὸ γιαλί, λέγει ὁ Χριστὸς εἰς τὴν Παναγίαν, κι' ἀφράτο παξιμάδι | καὶ δεῖξε ταῖς παρηγορίαις τὰ παρηγοριῶνται οἱ μόνταις». Αὐτ. 16', 201: «για φέριτε μου γλυκὸ κρασί κι' ἀφράτο παξιμάδι, | νὰ κάμω τὴν παρηγορίαν γὰ νὰ τὴν εὖρ' ὁ κόσμος». Βλ. καὶ Ἀραβαντιν. Δημ. ᾠδ. Ἡπειρ. σ. 125 ἀρ. 157 στ. 21 κέ. *Μανωλακάκη* Καρπαθικά σ. 268 ἀρ. 93. *Μιχαηλίδου* Περὶ Κρητικῶν δημοτικῶν ᾠδῶν 1913 σ. 83 ἀρ. 59 στ. 25 κέ. (=Τοῦ αὐτοῦ Δημ. ᾠδ. Βιβλ. 1928 σ. 252 ἀρ. 47). Πρβλ. Ἀνατολ. Ἐπιθεώρ. Σμύρνης 1873 Β', 32. *Κουρβανίου* ᾠδ. ἀνάλ. σ. 97. 100. ΚΠ. Σὺλλ. Θ', 359 ἀρ. 9: «Βάλε κρασί εἰς τὸ μαστιγάδι καὶ ἐκράτα τὸ παξιμάδι, | νὰ μακαρίσῃς τὸ Χριστὸν καὶ τὸν ἄνθρωπον ὁ κόσμος οὐρανός»].

3) Ἡρωτοδικός σ. 16. [[Ποικίλλουσιν κατὰ τόπους τὰ ἐπιδεξιμένα κατὰ τὸ περίδειπνον, ὅπου νεκροῦδειπνον καὶ νῦν ἐνιαχοῦ καλεῖται (βλ. *Κουρβανίου* ᾠδ. 362. *Ξενοφάν.* Ζ', 50). Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κουρέντων, κατὰ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν πόλιν ὁ οἰκοδεσπότης σφάζει ἐν τῇ πλείονα σφαγίᾳ, ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς του θέσεως καὶ τοῦ χωρίου· κατασκευάζει δ' ἐξ αὐτῶν δύο φαγητά, ὧν τὸ ἕτερον ἐπάναγκας νὰ εἶναι κρέας μὲ ρύζι· καὶ ἐκ τῶν συγγενῶν ἐκάστη οἰκογένεια φέρει *κανίσκι*, ἥτοι μίαν πίτταν (τυρόπιτταν συνήθως), ψωμί καὶ κρασί. Τὸ περίδειπνον λέγεται τὸ κοινόν, μετέχουσι δ' οὐ μόνον ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ συγγενεῖς, ἀλλὰ καὶ ὁ τυχὼν καὶ οἱ πτωχοί. Τὸ κοινόν ἐξακολουθεῖ μέχρι τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν. Μὲ *κανίσκια* ἔρχονται καὶ συγγενεῖς ἐξ ἄλλων χωρίων. Ἐν Μαλιτζίνᾳ τῆς Λακεδαιμονίας (κατ' ἀνακοίνωσιν Δ. Γραφειάδου), τὸ ἐσπέρας τῆς ἡμέρας τῆς κηδεῖας πηγαίνουν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ συγγενεῖς τοῦ ἀποθανόντος μὲ ἐτοιμασίαν φαγητοῦ, συντρώγουσιν καὶ παρηγοροῦν τοὺς οἰκείους. Τὴν ἐνάτην πάλιν ἡμέραν μετὰ τὸν θάνατον πηγαίνουν οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι, καὶ ἐξ ἄλλων χωρίων, εἰς τὴν οἰκίαν καί, πρὶν ἢ εἰσελθεῖν, φωνάζουσιν ἔξωθεν, κατόπιν μοιριολογοῦν καὶ μετὰ ταῦτα τρώγουσιν. Ἐνιαχοῦ τῆς Γορτυνίας ἐκάστη συγγενικὴ οἰκογένεια μαγειρεύει ἐκ περιτροπῆς καὶ κομίζει τὰ τρόφιμα διὰ τὸ περίδειπνον. Ἐν Λαγκαδίῳ: οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι στέλλουσιν εἰς τὴν πενθοῦσαν οἰκογένειαν γλυκὰ «διὰ νὰ γλυκάνουν τὸ Χάρο»· ἄλλος χαλβὰ καὶ ῥακί, ἄλλος κουραμπιέδες καὶ οἶνοπνευματωδὴ ποτά. Ἐν Μισσηνικῷ Καρδίτσης (κατ' ἀνακοίνωσιν Α. Λαδιά), ἅπαντες οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ κάμνουσι πλακοῦντια καὶ τρώγουσιν αὐτά ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ νεκροῦ μετὰ τὴν κηδεῖαν· κρέατα δὲν συνηθίζουσι νὰ τρώγῃσι. Ἐν Ἀθήναις τὴν πρώτην ἡμέραν τρώγουσι μόνον φάρικα. Καὶ ἐν Ἀρτῇ ἡ μακαριὰ συνίσταται ἐξ ἰχθύων, οὐχὶ δ' ἐκ κρεάτων ποτέ (*Σεραφεῖμ* ἔνθ. ἀν.). Οὐδ' ἐν Σύμῃ κρεοφαγεῦσιν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ θανόντος πρὸ τῆς παρελεύσεως τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του (*Ζωγράφ.* Ἀγ. Α', 217 § 88)· τὸ δὲ περίδειπνον συνίσταται ἀπαραιτήτως ἐκ τριῶν ἄρτων, τυροῦ ἢ ἰχθύος παστοῦ, τριῶν κρομμύων καὶ οἶνου, τὸ τρώγουσι δὲ μόνον οἱ ἐκκλησιαρχαὶ καὶ οἱ νεκροθάπται· ἐν τῇ οἰκίᾳ οἱ συγγενεῖς πίνουν

Λουκιανός ¹⁾ «καὶ πάρεσιν οἱ προσήκοντες, καὶ τοὺς γονέας παραμυθοῦνται τοῦ τετελευτηκότος». Καὶ ἡ μὲν παρηγοριὰ εἶναι τῶν ἀρχαίων τὸ περιδαιπνόν «ἢ ἐπὶ τοῖς ἀποθανοῦσιν ἐστίαισι» τελούμενον μετὰ τὴν ταφὴν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποθανόντος ἢ τοῦ πλησιεστέρου συγγενοῦς ²⁾. Τὰ δὲ πορθόρια μᾶλλον ὁμοιάζουσι πρὸς τοὺς ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ἀναφερομένους τάφους, ἧτοι ἐπικήρεια δεῖπνα ³⁾· οὐχ ἦττον δὲ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Αἰγυπτίοις ἐτελοῦντο συμπόσια

κανέλλαν (αὐτ. § 90). Ἐν Νισύρῳ περιβοριὰ (=παρηγοριὰ) ὀνομάζεται ζωμός οἰοδῆ· ποτε, ὅν φίλοι, γείτονες ἢ συγγενεῖς φέρουσι πρὸς τοὺς πενθοῦντας εἰς τὴν οἰκίαν (πρὸλ. καὶ Παπαδοπούλου Γεν. περιγρ. Νισύρου σ. 70) Ἄλλαι εἰδήσεις μαρτυροῦσαι τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐθίμου τῶν νεκρικοῶν δεῖπνων καὶ τὰ κατ' αὐτὰ: *H. Mathieu La Turquie et ses différents peuples* II, 114. *Γρηγ. Παλιουρίτου Ἀρχαιολ. ἑλλην. Β'*, 269. *Παπαδοπούλου Περισυναγωγὴ* σ. 186. *Κουκουλὲ Οἰκοντ.* σ. 102. *Lamarre-Picquet Souvenirs* (éd. Pernot 1918) σ. 65 (ἐν Πάργῃ). *Ζωγρ. Ἀγ. Α'*, 206 (Χιμάρα). *Λαογρ. Γ'*, 163 (Καδακλῆ). *Βάλληνδα Κυθν.* σ. 114. *Georgeakis et Pineau Folkl. de Lesbos* σ. 322. *Πασπάτη Χιακὸν γλωσσάρ.* σ. 275 λ. παρηγοριές. *Καλλιμάχη Χιακ. ἀνάλ.* σ. 340—1. *Σακελλαρίου Κυπρ. Α'*, 738. *Π. Γ. Μακρῇ Τὸ Κατιρλί* σ. 100. Ἐπιθεώρησις Κων/πόλεως 12 Ἰανουαρίου 1889 (ἐν Ἀπολλωνίᾳ [Βαλουκασέρ;]· ὅτι μετὰ τὴν ταφὴν «μεταβαίνουσι πάντες οἱ συνοδεύσαντες τὴν κηδεῖαν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ νεκροῦ, ἐνθα παρατίθεται πολυποικίλος τράπεζα»). *Ξενοφάν. Γ'*, 340 (ἐν Κουρσοῦν). *Morosi Studi sui dialetti greci della terra d'Otranto. Lecce* 1870 σ. 94. *Bellagrine Il dialetto greco-calabro di Bova. Tor.* 1880 σ. VI—VII (ἐν ταῖς ἑλλ. διαλέκτοις τῆς κάτω Ἰταλίας ἡ παρηγοριὰ λέγεται parafsomia ἢ parassomia). *Φυλ. ἱστορ. τῆς Κορσικῆς* σ. 99. *Νεκρικοὶ δεῖπνον κατὰ τὰ μνημόσυνα ἐν Κιουσέκῃ τῆς Πόντου* (Ἀρχ. γερμ. ἑλλ. γλ. Α' γ' 108) κατὰ τὸ τεσσαρακοντῆμερον καὶ τὸ ὅσον μνημόσυνον, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀνάμνησιν τῶν λειψάνων, παρὰ τοῖς Βλαχωνίοις τῆς Μινδου (Λαογρ. Γ', 187). Πρὸλ. καὶ *Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Σύντ. Ε'*, 387. *Παρ' ἀρχαίους Ἰων. Müller Gr. Privatalt.* σ. 463 a (² σ. 219). *Περιδαιπνα κατὰ τὴν τρίτην, ἑκτην, ἑνάτην καὶ τεσσαρακοστὴν ἡμέραν παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις* (Arch. f. Religionsw. 1914 σ. 490)).

1) Λουκιαν. π. πένθους § 24.

2) *Πολυδεύκ. Η'*, 66. 146 Γ', 101. Ἑτυμολογ. Μέγ. σ. 699, 43. Ἀρτεμιδώρ. Ὀνειροκριτ. Ε', 82. Ἀθην. Η' σ. 344 b. Ζ' σ. 290 c. [[*Ιων. Müller Gr. Privatalt.* σ. 463 d. (² 223)]]]. Πρὸλ. *Cicer. de legg.* II, 22. *Le Bas Monuments recouv. par la comm. de Morée τ. II* σ. 207—215. *Varro apud Nonnius* σ. 549. *Hieronym. Opera* IV, 266 h. (Colonn. 1616) «Moris est lugentibus, ferre cibos et praeparare convivium, quae Graeci περιδαιπνα vocant, et a nostris vulgo appellantur parentalia». Περὶ τῶν περιδαιπνῶν παρὰ Ῥωμαίους βλ. ἐν ἐκτάσει *Marquardt Römische Privatalterth.* τ. I σ. 382. [[*Roscher·Lex.* II, 236 κέ.]].

3) Ἰλιάδ. Ψ, 29: αὐτὰρ ὁ (Ἀχιλλεύς) τὰ φον μενοεικέα δαίνυ.

πολλοὶ μὲν βόες ἀργοὶ δρέχθρον ἀμφὶ σιδήρῳ
σφαζόμενοι, πολλοὶ δ' ὄϊες καὶ μηκάδες αἶγες,
πολλοὶ δ' ἀργιόδοντες ὕες θαλέθοντες ἀλοιρῇ,
εὐόμενοι τανύοντο διὰ φλογὸς Ἥφαιστοιο·
πάντη δ' ἀμφὶ νέκυν κοτυλήρηντον ἔρρεεν αἷμα.

Ἰλιάδ. Ω, 801:

αὐτὰρ ἔπειτα
εὐ συναγχιζόμενοι δαίνυντ' ἐρικυδέα δαῖτα
δώμασιν ἐν Προιάμοιο, διοιρεφέος βασιλῆος.

Ὡς οἷγ' ἀμφίεπον τὰ φον Ἑκτορος Ἰπποδάμοιο.

[[Πρὸλ. καὶ *Ιων. Müller Gr. Privatalt.* σ. 462 b (² 215). Τσοῦντια Μυκῆναι σ. 15]]

ἐν τῷ μεταξὺ τῆς ταριχεύσεως καὶ τῆς ταφῆς ¹⁾, καὶ παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς μετὰ τὴν κηδεῖαν ²⁾, ἐκτὸς δὲ τούτων παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ³⁾, τοῖς Σλάβοις ⁴⁾, τοῖς Σκώττοις ⁵⁾, τοῖς Γάλλοις ⁶⁾ κλπ.

Τὰ ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων μνημόσυνα ¹⁾ καίτοι ἀντιμαχόμενα πρὸς τὰ δόγματα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἣτις δὲν παραδέχεται καθαρτήριον ²⁾, τελοῦνται ὅμως ἀκριβῶς κατὰ προσδιορισμένας ἐποχάς, ἐπειδὴ νομίζεται ὅτι μεγάλως τὴν ψυχὴν τῶν ἀποθανόντων βλάπτει ἢ τούτων ἔλλειψις ³⁾. Τὸ τῶν μνημοσύνων ἔθος εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα· «ἀγύρται καὶ μάντεις, λέγει ὁ Πλά-

1) *Wilkinson Manners and customs of the ancient Egyptians* τ. II σ. 356.

2) *Feydeau Usages funèbres et sepultures* τ. I σ. 268 κέ. [[Παρὰ τοῖς Πέρσαις καὶ ἄλλοις νεωτέροις λαοῖς : *Rev. hist. relig.* 1899 τ. 39 σ. 246]].

3) *Ἱερου. ΙΓ', 7. Θ', 40. Ἱεζεκιήλ ΚΔ', 17.* [[Βλ. καὶ *Κοντογόνου Ἑβρ. ἀρχαιολ.* σ. 361. Παρὰ τοῖς Σημίταις καὶ τοῖς Ἰνδογερμανοῖς : *Schultze Ebräisch. Mythol.* 1875 § 60]].

4) *Chodzko Contes Slaves* σ. 331. [[Βλ. καὶ *Dostojevski Ἑγκλημα καὶ Τιμωρία* Βιβλ. Ε' κεφ. β']].

5) Ἐν τῇ Μνηστῇ τοῦ Λαμερμούρ ὁ *Walter Scott* περιγράφει τὰς κραιπλάς, αἵτινες ἐν Σκωττίᾳ ἐγίνοντο μετὰ τὴν ταφὴν εὐγενοῦς.

6) Περὶ τῶν ἐπικηδεῶν δειπνῶν τῶν τελομένων ἐν πολλαῖς ἐπαρχίαις τῆς Γαλλίας πρὸ τοῦ πτώματος βλ. *Laprade Erreurs et préjugés des paysans en L'illustration* τ. XIX σ. 11. [[Πρόσθετε καὶ τὰς ἐξῆς μαρτυρίας : *Maisnie I; 94. Nore Coutumes, mythes et traditions des provinces de France* τ. 11 (ἐν Argentières), 244 (ἐν Normandie), 291 (ἐν Anjou), *Rev. trad. pop.* 1893 X, 199 (ἐν Auvergne), 1896 XI, 589 (ἐν τοῖς καρχηνοῖς τοῦ Μετῶν), *Rev. hist. relig.* 1910 τ. 32 σ. 312 κέ. (ἐν Σαβοῖτᾳ). Παρ' ἄλλοις λαοῖς : *Arch. per le tradiz. popol.* 1900 σ. 168 (ἐν Ἰταλίᾳ), *Bulletin de Folklore, Liège* 1898 σ. 12 κέ. 14 κέ. 22 κέ. (ἐν Βελγικῇ), *Rev. trad. pop.* 1909 XXIV, 467 (ἐν Messin τῆς Ἑλβετίας), *Kochholtz Deutsch. Glaube I, 204* (πολλοῦ τῆς Ἑλβετίας καὶ ὅτι ἡ ἐν Ἀρελάτῃ σύνοδος κατεδίκασεν ὡς ἀντιχριστιανικὸν καὶ ἀπάνθρωπον ἔθιμον τὴν περὶ τοὺς τάφους κραιπάλην), *Zs. Ver. Volksk.* 1899 σ. 55 (ἐν τῇς Marschen τῆς Γερμανίας), *Am Ur-Quell I, 48* (Dithmarch ἐν Holstein), *W. Schmidt Das Jahr u. seine Tage* σ. 41 (παρὰ τοῖς Ρωμούνιοις τῆς Τρανσυλθανίας pomeana), *Zs. oesterr. Volksk.* VI, 64 (ἐν Βοσνίᾳ καὶ Ἑρζεγοβίνῃ), *Rev. hist. relig.* 1901 τ. 44 σ. 112—3 (παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις), *Αἰτ.* 1900 τ. 42 σ. 33 (παρὰ τοῖς Ἀλγογκίνοις τῆς Ἀμερικῆς). Παρὰ τοὺς τάφους συμπόσια : *La tradition* 1895 σ. 106 κέ. *Rev. trad. pop.* 1900 σ. 153—4, *Zs. Ver. Volksk.* 1901 σ. 19, *Arch. f. Religionswiss.* 1914 σ. 488 κέ. Περὶ τῆς συνηθείας νὰ κομίζωσιν οἱ συγγενεῖς τὰς τροφάς βλ. *Waitz Anthropol.* III, 196]].

7) [[Γενικῶς περὶ μνημοσύνων βλ. *Νεκταρ. Κεφαλαῖα Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημοσύνων*, Ἀθ. 1901. *S. Reinach L'origine des prières pour les morts ἐν Cultes, mythes et religions I, 316 κέ. H. Usener Heil. Theodosios* σ. 135 κέ. *K. Krumbacher Studien zu den Legenden des heil. Theodosios* σ. 341 κέ. 353 κέ.]].

8) [[*Pègues Hist. et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin* 1852 σ. 520, 529—530]]. Ὁ *Tournefort* (*Voyage du Levant III* σ. 263) λέγει τοῦτο περὶ Ἀρμενίων. Πρβλ. καὶ *Voltaire Dictionnaire philosophique* ἀρθρ. Purgatoire.

9) [[Πρβλ. παράδοσιν Σαλαμῖνος ἐν *Πολίτου Παραδ.* ἀρ. 927 σ. 567—9 καὶ παραπλησίαν παρὰ *Λεοντίου Νεαπόλ.* σ. 52—3 *Gelzer*]].

των ¹⁾), ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν ὥς ἔστι παρὰ σφίσι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη θυσίαις τε καὶ ἐπιφθαιῖς, εἴτε τι ἀδίκημά του γέγονεν αὐτοῦ ἢ προγόνων, ἀκείσθαι μεθ' ἡδονῶν τε καὶ ἐορτῶν . . . βίβλων δὲ δμαδον παρέχονται Μουσαίου καὶ Ὀρφέως, Σελήνης τε καὶ Μουσῶν ἐγγόνων, ὧς φασί, καθ' ἃς θυηπολοῦσι, πείθοντες οὐ μόνον ἰδιώτας ἀλλὰ καὶ πόλεις, ὧς ἄρα λύσεις τε καὶ καθαρμοὶ ἀδικημάτων διὰ θυσιῶν καὶ παιδιᾶς ἡδονῶν εἰσὶ μὲν ἐτιζῶσιν, εἰσὶ δὲ καὶ τελευτήσασιν, ἃς δὴ τελετὰς καλοῦσιν, αἵ τῶν ἐκεῖ κακῶν ἀπολύουσιν ἡμᾶς, μὴ θύσαντας δὲ δεινὰ περιμένει». Τὴν δοξασίαν ταύτην ὑπαινίσσονται καὶ οἱ ἑξῆς στίχοι τοῦ Ὀμήρου ²⁾:

Στρεπιοὶ δέ τε καὶ θεοὶ αἰετοί,
τῶν περ καὶ μείζων ἀρετὴ τιμὴ τε βίη τε.
Καὶ μὲν τοὺς θυέεσσι καὶ εὐχολῆς ἀγανῆσιν
λοιβῇ τε κνίσῃ τε παραιτωπῶσ' ἄνθρωποι
λίσσόμενοι, οἷε κέν τις ὑπερβῇ καὶ ἀμάσῃ.

Ὅτι καὶ παρ' Ἑβραίοις ἡ τοιαύτη ὑπῆρχε πρόληψις ἐξαγομεν ἐκ τῆς βίβλου τῶν Μακκαδαίων, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰούδας ἐπεμψεν ἐκ τῶν λαφύρων τοῦ πολέμου διςχιλίας ἀργυρᾶς δραχμᾶς διὰ τὰ ἀμαρτήματα τῶν τεθνεώτων ³⁾.

Τὰ μνημόσυνα τελοῦνται τὴν τρίτην ἑκάστην, καὶ τεσσαρακοστὴν ἡμέραν μετὰ τὸν θάνατον, πρὸς δὲ εἰς τὸ τέλος τῆς τριμηνίας, τῆς ἑξαμηνίας καὶ τοῦ ἔτους ⁴⁾. Μετὰ τὴν τοῦ ἔτους παρέλευσιν γίνονται μνημόσυνα ὑπὲρ ὅλων τῶν

1) *Περὶ Πολιτ.* Β' § 7. (τ. II σ. 264 B. u. 265 A ed. St.). [[Πρόλ. καὶ *Reinach* ἐνθ. ἀν. I, 312 κέ. 316 κέ.]].

2) *Ἰλιάδ.* I, 497 κέ.

3) *Μακκαβ.* Β', ιδ', 43. 45. [[*Libri apocryphi vet. Testam. ed. Fritzsche* σ. 318. — *Ο S. Reinach* (ἐνθ. ἀν.) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἔθιμον τῶν μνημοσύνων ἦτο ἄγνωστον παρ' Ἑβραίοις, καθότι ἡ μόνη περὶ αὐτοῦ μαρτυρία ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ εἶναι ἡ ἐν τῇ Β' βιβλίῳ τῶν Μακκαδαίων· περὶ δὲ τῆς ἐπιδράσεως αἰγυπτιακῶν δοξασίων ἐπὶ τοῦ γράψαντος αὐτὸ βλ. ὅσα ὁ αὐτὸς λέγει αὐτ. σ. 312. 322 κέ. Ὅτι μόλις κατὰ τὸν Α' π. X. αἰῶνα εἰσῆλθῃ εἰς τινὰς ἑβραϊκὰς κοινότητας τὸ ἔθιμον βλ. αὐτ. σ. 325]].

4) Πρόλ. καὶ *Ricaud* *Hist. de l'église Grecque* 1710 σ. 299. [[Βλ. καὶ *Κοραή* Ἀτ. Δ', 122. *Νομοκάν.* ἐν *Foklore* 1894 V, 277. Ἄλλαι μαρτυρίαι κατὰ τόπους: Ἐθν. Ἀγωγή 1902 Ε', 247 κέ. *Λαογρ.* Γ', 476 (Μάνη). *Abbott* σ. 205. 207 κέ. *Κανελλάκη* σ. 340. 341. *Οἰκονομοπούλου* *Λαριανά* σ. 85—6. *Δελτ. Ἰστ. Ἑταιρ.* Γ', 337—8 (Πάτρις). *Ζωγρ.* Ἀγ. Α' 116 § 84 (Σύμη). *Γάσπαρη* Ἀμοργός σ. 73. *Ξενοφάν.* Γ', 341 (Βουρδούρ). Ἐν Σινασφ τῆς Καππαδοκίας τὰ μνημόσυνα διακρίνοντο εἰς μικρά (ἁμώμας) καὶ μεγάλα, ἅτινα καρίσκια μὲν ἐλέγοντο ὅταν διενέμοντο καὶ τροφαὶ εἰς πτωχοὺς, μνημόσυνα δ' ὅταν μόνον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κόλλυθα καὶ εἰτα γεδμὰ προσεφέρετο ἐν τῇ οἴκῳ ὑποχρεωτικὰ μνημόσυνα τὰ τριήμερα, ἐννεάμερα, σαραντῆμερα, τρίμηνα, ἑξάμηνα, ἐννεάμηνα, χρονιάτικα, δίχρονα καὶ τρίχρονα, τὰ κατόπιν προαιρετικὰ (*Ἀρχιελάου Σαραντίδου* *Σινασός* σ. 82). Ὀνομασία τῶν μνημοσύνων ἐν Κύθῳ: *τρίτα, νιάμερα, σαράντα, ξάμηνα, χρόνια* καὶ τὸ μετὰ δύο ἔτη *διελλόχρονα* (*Βάλληνηδα* *Κυθν.* σ. 114. *Πάρεργα* σ. 63. 64). *Χρονογύρια* τὰ, ἐν Οἰνῷ τοῦ Πόντου, τὸ ἐπέτειον μνημόσυνον (Ἡ ἐν Οἰνῷ *διάλεκτος*, *Γλωσσ.* ἑταιρ. 1903). Ἐν Χιακοῖς ἐγγράφοις τοῦ 11^{ου} αἰ. εὐρηται ὁ τύπος *μνημονήματα* καὶ *μνημοσήματα*, ἐν ἐγγράφῳ δὲ τοῦ 1612 *ἐνμνημόσυνα* (*Πασπάτη* *Χιακόν* *γλωσσάρ.* σ. 237). Ὁμοίως ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1702: *μνημόσυνον ταγιστόν*, τὸ μετὰ ποικίλων σακχαρωτῶν καὶ ἐδεσμάτων τελούμενον (αὐτ. σ.

τεθνεώτων τῆς οἰκογενείας ¹⁾ τὴν πρώτην μὲν Παρασκευὴν τῆς ἀπόκρεω διὰ τοὺς λαϊκοὺς, τὴν δευτέραν δὲ Παρασκευὴν διὰ τοὺς ἱερωμένους, καὶ κατὰ τὴν Παρασκευὴν τῆς Πεντηκοστῆς ἥτις καὶ Ρουσαλιοῦ λέγεται, καὶ περὶ τῆς ἐμιλοῦμεν ἰδιαίτερος ²⁾. Γενικῶς δὲ αἱ τοιαῦται Παρασκευαὶ λέγονται τῶν ψυχῶν ἢ ψυχοπαράσκευα ³⁾. Αἱ ἱεροτελεστίαι λέγονται συλλεΐτουργα, ὅταν πολλοὶ ἱερεῖς τελοῦσι τὴν λειτουργίαν καὶ δεσποτικὴ λειτουργία, ὅταν εἰς τὴν τελετὴν παρίσταται καὶ ἄρχιερέως. Ἐκτὸς τούτων συνήθη εἶναι καὶ τὰ σαρανταλεΐτουργα, ἥτοι διανομὴ τεσσαράκοντα ἄρτίσκων, κηρίων καὶ λιθάνου εἰς τεσσαράκοντα ἱερεῖς ὅπως τελέσωσι δεήσεις ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἀποθανόντος ⁴⁾.

353). Τὰ ἱκανά, ἐν Χίφ, τὰ μετὰ θάνατον ἀφιέμενα χρήματα διὰ μνημόσυνα, κόλλυθα καὶ τῶν ἱερέων τὰ ὀφειλόμενα (Λόγ. σ. 168). Ψυχομοῖροι καὶ ψυχομερίδιον, ἐν Κόθνη, τὸ τρίτον τῆς τοῦ ἀποθανόντος περιουσίας, ὃ ἐδίδοτο ποτε εἰς τὸν ἀρχιερέα ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς (Βάλληνδα Πάρεργα σ. 122). Ἐν Σουλάτοις Καππαδοκίας μερίδα ἐλέγετο τὸ φυλλάδιον, ἐν ᾧ ἐγράφοντο «τὰ ὀνόματα τῶν ζώντων καὶ νεκρῶν, ὅπως ἀναγνώσῃ αὐτὰ ὁ ἱερεὺς ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ» (Φαρασοπούλου Τὰ Σύλματα σ. 120). Εἰς τὰ χωρία τῆς Τήνου ὁ κληροδοτὴν μικρὰν ἐκκλησίαν (ἐξωκκλησίαν) εἰς τὸν κληρονόμον του, ὀφείλει νὰ κληροδοτήσῃ καὶ ἓνα ἄγρον γιὰ τὸ λῆδι τῆς ἐκκλησίας· ὁ δὲ κληρονόμος ὑποχρεοῦται εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁποίου τιμᾶται ἡ ἐκκλησία, ἡμερᾶς τὴν θεῖαν λειτουργίαν νὰ φέρῃ κἀνίστρον πλήρες τεμαχίων ἄρτου, τυροῦ, ὡς καὶ ὀσπρία καὶ τεμαχισμένων καὶ οἶνον, τὰ ὅποια διανέμει εἰς τοὺς κεκλημένους εἰς μνημόσυνον τοῦ κτήτορος τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὸ μακάριο (Παρά Στυλιανῆς Καραλή 1888).

1) [Βλ. καὶ Σκευφαλοῖς Ευκρ. Α', 712—5]. 2) Βλ. Ἀποστολικὴν Ἐπιθεώρησιν Σύγγραμματα παρ' ὀνόματι. Ἔκτος Α', σ. 97—101. [Ἡ ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μνημόσυνα κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν ἐτελοῦντο μόνον τὰ Σάββατα βλ. Βαλαμῶνα εἰς Λαοδικείας καν. 5. καὶ ἐν τῇ καὶ Ποιτῇ-Συντάγμ. Γ', 219]].

3) Πρβλ. Ricaut ἐνθ. ἀν. (2 ψυχοπαράσκευα). 4) Πρὸς τὰ ψυχοσάββατα βλ. Προμηθεὺς Βόλου 1893 Ε', 400. Οἰκονομοπούλου Λερισκὰ σ. 86. Abbott σ. 208 (πρβλ. καὶ v. Negelein ἐν Zs. Ver. Volksk. 1904 σ. 29). Ξενοφάν. ἐνθ. ἀν. Ἀνάλογος συνήθεια καὶ παρ' ἀρχαίοις: Μαρίνου β. Πρόκλου 36 σ. 89. Ἡμέραι ψυχῶν καὶ δεῖπνα παρὰ τοὺς τάφους ἐν Βοσνίᾳ καὶ Ἑρζεγοβίνη: Zs. oesterr. Ver. Volksk. VI, 64—5]].

4) [Εἰς τινὰ χωρία τοῦ Πηλίου πλὴν τῶν σαρανταλεΐτουργων συνηθίζονται καὶ τὰ καλούμενα δωδεκαλεΐτουργα ἢ σκουτέλια, ἅτινα διὰ τοὺς δευτερονύμφους εἶναι ὑποχρεωτικῶς διπλά (Προμηθεὺς Βόλου ἐνθ. ἀν.). Ἐν Λέρῃ σαραντάρια λέγονται «τὰ μνημόσυνα τῶν ἐνομάτων τῶν ἀποθνήσκων τῆς οἰκογενείας ἐπὶ τεσσαράκοντα κατὰ σειράν λειτουργίας» περποῦσι δ' ἐπὶ τούτῳ δοχεῖον πλήρες οἴτου καὶ λαμπάδα, ἐμψυομένην ἐν αὐτῷ, ἐπικρῆ δὲ τὸ μέγεθος, ὅπως ἀνάπτηται κατὰ τὰς 40 ταύτας ἱερολογίας» (Οἰκονομοπούλου ἐνθ. ἀν.). Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας, ἐν Σινασφί τῆς Καππαδοκίας, διενέμοντο εἰς τοὺς ἱερεῖς χρήματα, σαρανταρίκια λεγόμενα, ὅπως ἐπὶ 40 ἡμέρας μνημονεύωσι τὸν ἀποθανόντα (I. Σαραντιίδου Ἀρχιελεῖον Σινασός σ. 81). Ταῦτα ἐν Πάτμῳ λέγονται σαραντάρια (Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἑταιρ. Γ', 337). Σαρανταλεΐτουργα παρὰ Βυζαντινοῖς βλ. Βίον τῆς δοῖας Θεοδώρας (τέλους Θ' αἰ.) § 46 σ. 27 Arsenij. σ. 26 Kurtz: «ἐπὶ εὐλαβεστάτους ἱερεῖς παρεσκευάσας (ἢ θυγάτηρ τῆς δοῖας) ποιεῖν τὰ κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἁγίας ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν κατοιχομένων γινόμενα τεσσαρακοστά, αἰτησάμενη καθ' ἡμέραν ἓνα τούτων ἐνταῦθα παραγενόμενον τὴν θεῖαν ἐπιτελεῖν λειτουργίαν». (Παρά Kurtz ἐλλείπει τὸ τεσσαρακοστά). Πρόθεσις καὶ σαρανταλεΐτουργον ἐν διαθήκῃ ἐκ Μήλου τοῦ ἔτους 1748: Ν. Ἑλληνισμ. Λάμπρου Ε', 445.—Μνημόσυνα αἰώνια κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12' αἰ. ἐν Χίφ: Κανελλάκη Χιακ. ἀνάλ. σ. 426—440 (ἐκ κωδίκων τῆς μονῆς τῶν Μουδῶν)].

Αἱ τοιαῦται τελεταὶ ἦσαν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐν χρήσει· τὰ τρίτα, ὧν μνεῖαν ποιοῦνται πολλοὶ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ¹⁾, παραγγέλλονται καὶ ὑπὸ τῶν ἀποστολικῶν κανόνων : «Ἐπιτελείσθω δὲ τρίτα τῶν κοιμωμένων ἐν ψαλμοῖς» ²⁾. Τὴν ἐνάτην ἡμέραν (ἔνατα) παρετίθετο συμπόσιον μεγαλύτερον παρ' Ἑλλήσιν ³⁾, ὡς καὶ παρὰ Ῥωμαίοις ⁴⁾. Ἀντὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς, ὡς παρ' ἡμῖν γίνεται, «ταῖς τετελευτηκόσιν ἤγετο ἡ τριακοστὴ διὰ θανάτου ἡμέρα, καὶ ἐλέγετο τριακάς» ⁵⁾,

1) Ἀριστοφάν. Αὔσιαστρ. 613. Ἰσαῖος π. Μενεκλ. κλήρου § 37. Πολυδεύκ. Η', 146.

2) [[Μαρτυρίαι περὶ μνημοσύνων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς : «εἰς τὰ τρίτα τοῦ παιδός» (Λεόντ. Νεαπόλ. σ. 55, 2 Gelzer). Ἔνατα : Βλ. Παχυμέρ. Α', 19 σ. 55 Bonn (περὶ μνημοσύνου τοῦ βασιλέως Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρη τὴν ἐνάτην ἡμέραν). Νίκηφ. Γρηγορ. Α', 3 σ. 65 Bonn (τῷ 1258). IB', 3. 4 σ. 578 (τῷ 1341). Καντιακουζην. Γ', 1 σ. 14 Bonn (περὶ τοῦ μνημοσύνου τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ νέου τῷ 1341) : «μετὰ δὲ τὴν ἐνάτην τῶν ἐπὶ τοῖς τετελευτηκόσι συνήθως γεγεννημένων ἱλασμῶν» αὐτ. σ. 15—6 (περιγραφή τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μνημοσύνου). «ταῖς λειτουργίαις τὰ τρίτα καὶ τὰ ἑννέα καὶ τὰ λοιπὰ» (Ἀποκάλυψις Θεοτόκου ἐν Vassiliev Anecd. graec.-byzant. σ. 133). «τελέσασα τὰ τοῦ — ἀνδρός τρίτα καὶ ἔνατα» (Βίος δούκ. Θεοδώρου 20 σ. 12 Arsenij.—Ἑλλείπει ἐκ § 20 σ. 12 Kurtz). «Τὰ τεσσαρακοσιὰ» (Βίος τῆς δούκ. Μελάνης 56 ἐν Anal. Bolland. 1903 σ. 39 τοῦ Ε' αἰ.). «τρίταϊαν, ἑνναταϊαν καὶ τεσσαρακοστήν» (Τιμαρίων § 39 ἐν Ellissen Anal. IV, 83). «τρεις συνάξεις κατ' ἐνιαυτόν» (Λεόντ. Νεαπόλ. σ. 53, 8 Gelzer). Βλ. καὶ Duncange στ. 387 λ. ἐνιαύσια, ἑννατα. στ. 349 λ. μνημόσυνον. στ. 1612—3 λ. τρίτα. Ἐν χειρογρ. τοῦ Ἀγ. Ὁρους βλ. Lambros Catalogue of the greek mss on Mount Athos τ. I σ. 15 κέ. ἀρ. 101 (20), 25—4 σ. 25 ἀρ. 149 (22), 24—6. 28. σ. 25 ἀρ. 176 (49), 3. σ. 260 ἀρ. 2217 (243), 23. σ. 289 ἀρ. 3230 (157), 12. σ. 294 ἀρ. 3261 (188). Δ. Β. I. Ἐν κληρικαῖς διαθήκαις τῶν ἐτῶν 1497, 1498, 1500 καὶ 1502 : Σάθα Μεσ. βιβλ. Γ' σ. 667, 6 κέ. 669, 23 κέ. 669—670. βιβλ. Β' 682, 23 κέ. Διάταξις ἐν διαθήκῃ περὶ μνημοσύνων τοῦ διαθέτου καὶ τῶν οὐκ ἐκείνου Μιχαήλ Ατταλειάτου Διάταξις παρὰ Σάθα Μεσ. Βιβλ. Α', 20. 22, τῶν κλητόρων καὶ τῶν οὐκ ἐκείνου : αὐτ. σ. 33. (Nissen Die Diataxis des Michael Attaleiates σ. 44). Προσάξεις ἑνεκα τοῦ μνημονεύεσθαι : αὐτ. σ. 32. (Nissen σ. 44). Διάδοσις νομισμάτων ἐν μνημοσύνοις : αὐτ. σ. 23. Βλ. καὶ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ Τοπικόν τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος φ. 14 β. 15 α ἐν Ν. Ἑλληνομν. Λάμπρου Ε', 396. 397.—Ὡς δικαιολογίαι τῶν τακτικῶν ἡμερῶν τῶν μνημοσύνων ποικίλαι ἐφέροντο ὑπὸ θεολογούντων ἢ μὴ· καὶ ἡ ἐσχετιζόντο πρὸς τὰς περιοδείας τῆς ψυχῆς, ἢ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ τὴν διάπλασιν τοῦ ἐμδρύου, ἢ πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ : βλ. Ἰω. Αυδοῦ Περί μηνῶν Δ', 26 σ. 84—6 Wünsch. (Byz. Zeitschr. 1901 X, 453—4. Krumbacher Byz. Litteraturgesch. ² σ. 620, ἄλλ. μεταφρ. Β', 428). Amphilochios von Ikonion Rede über die unfruchtbaren Bäume, zum ersten Mal herausg. v. B. Z. Jurjew 1901 § 49 σ. 39—40. Φίλιππον Μονότροπον ἐν Migne Patr. gr. τ. 127 στ. 877. Vassiliev ἐνθ. ἀν. σ. 320. Γενικῶς ὡς πρὸς τοὺς ἀριθμοὺς τοὺς προσδιορίζοντας τὰς ἡμέρας τῶν μνημοσύνων βλ. v. Negelein ἐν Zs. Ver. Volksk. 1901 σ. 17 κέ. 1904 σ. 29. Rohde Kl. Schriften I σ. X σημ. 1. Πρβλ. καὶ Wochenschr. f. kl. Philolog. 1892 σ. 996. Rev. hist. relig. 1899 τ. 39 σ. 238 κέ. 252. Λαογρ. Σύμμ. Β' σ. 52, 5. 55, 2]].

3) Ἰσαῖος π. Κίρων. Κλήρου § 39. [[Βλ. γενικῶς ὡς πρὸς τὰ ἔνατα Leist Gräco-ital. Rechtsgeschichte σ. 34 κέ.]].

4) Plaut. Aulul. II, 45. Pseudal. III, 2. 4 κέ.—(novemdialia). Becker Gallus τ. III σ. 378 (γ' ἐκδ.).

5) Ἡσύχ. [[Ἀποκατα.]] λ. Τριακάς. Βλ. καὶ Πολυδεύκ. Α', 66. [[Βλ. καὶ νόμον Γαμβρόλιου τῆς Μυσίας ἐν CIG ἀρ. 3562 στ. 9—11 : «ἐπιτελεῖν δὲ τὰ νόμιμα τοῖς ἀποι-

ὅτε καὶ τῇ Ἑκάτῃ προσεφέροντο δεῖπνα ¹⁾). Τὰ δὲ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους τελούμενα, ἀναλογοῦσι πρὸς τῶν ἀρχαίων τὰ γενέσια ²⁾).

Κατὰ τὰ μνημόσυνα διανέμονται κόλλυβα, ἅτινα σπερνά ³⁾ καὶ συγχώρια ⁴⁾ λέγονται διότι ἕκαστος τρώγων ἐξ αὐτῶν εὐχεται εἰς τὸν Θεὸν νὰ συγχωρήσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀποθανόντος ⁵⁾. Ἡ χρῆσις τῶν κολλύβων εἶναι ἀρχαία καὶ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Νικηφόρου τοῦ Καλλίστου ⁶⁾, συγγραφέντος ἐκ-

χομένοις ἔρχατον ἐν τρισὶ μηνσίν». Ἐν Ἰουλίῳ τῆς Κέω ἀπηγορεύθη τὸ ἔθιμον διὰ νόμου : «ἐπὶ τῷ θανόντι τριηκόσ(τια μὲ π)οισᾶν» (Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1859 ἀρ. 3527 στ. 20—21 = *Protz-Ziehen* II, 1 ἀρ. 93 Α. Βλ. καὶ αὐτ. σ. 265. *Darete Inscr. juridiques grecques* σ. 16). Παρ' Ἀργείοις ἐταλείτο θυσία τῷ Ἀπόλλωνι ἅμα τῷ θανάτῳ, τὴν τριακοστὴν δὲ ἀπὸ τοῦ θανάτου ἡμέραν τῷ Ἑρμῇ (*Πλουτάρχ.* Ἑλλ. καφ. 24. Βλ. καὶ *Roscher Lex.* I, 2374)].

1) Ἀθην. Ζ' σ. 325 α. *Boeckh Corpus Inscriptionum Graecarum* τ. I σ. 550. ἀρ. 1031, 12. [[Κοινὸν δεῖπνον τῶν συγγενῶν κατὰ τὴν 30ὴν ἡμέραν : *Bekker An. gr.* σ. 263, 19 κέ.]].

2) Ἀμμων. π. Ὅμηρ. λέξεων λ. γενέσια. [[Γενικῶς περὶ τῶν ἐπιμνημοσύνων τελετῶν πρὸ ἀρχαίους βλ. *Iw. Müller Gr. Privatalt.* σ. 463 d. (β' ἐκδ. σ. 223). Πρβλ. καὶ *Hock Gr. Weihegebräuche* σ. 15 κέ.]].

3) *Ricaud* ἐνθ. ἀν. Ἡ λ. σπερνά συνηθίζεται ἐν Θεσσαλονίκῃ πρὸ πάντων. [[Καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ βλ. *N. Λαγαρούμην ἐν Πανθ. I'*, 191. *Die Volksl. Neugr.* σ. 56. 57. *H. Τοιτοῦλης ἐν Ἑστία* 1890 Β', 237. Οἱ Καραϊσκάκη (Καραίων Γορτυνίας) τὰ ὀνομάζουσι σπυροῖα (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ν. Λάσκαρη)].
4) *Εὐκαμπίων Ἀπικριντὰς* σ. 411. [[Ἐν Ἠπειρῷ ὁνόμαζον τὰ διανεμόμενα κατὰ τὰ ψυχασάδματα ἢ τὰ μνημόσυνα κόλλυβα, ἐκ οἷτου ἐφύετο καὶ τετραγώνων μεγάλων τεμαχίων ἄρτου· κκλοῦνται ἐπίσης καὶ κομμάτια· πρὸς δὲ αὐτὰ μικρά τετράγωνα τεμάχια ἄρτου διανεμόμεναι τοῖς πτωχοῖς κατὰ τὰ μνημόσυνα (Κατ' ἀνακοίνωσιν Ἀλ. Α. Παπαγιαννοπούλου), ἢ ἀναπάριμμο (Ζωγράφ. Ἀγ. Α', 33), ἀναπαρίμματα τὰ (Ἀραβαντινοῦ Ἠπειρ. γλωσσάρ. σ. 20). Ἄλλαι ὀνομασίαι : ηνυχούδια ἐν Διμισιάνῃ· μπούλια ἐν Βρουλιᾷ Σελλασίας· πανηγόρι ἐν Κεφαλληνίᾳ (*H. Τοιτοῦλης ἐνθ. ἀν.*)· ἀπαλεριά καὶ ἀπαλαγία, ἢ, ἐν Χίῳ, «τὰ συνήθη γλυκύσματα καὶ ἐδώδια προσφερόμενα τοῖς εὐρισκομένοις ἐν τοῖς μνημοσύνοις» (*Πασπάτη Χιαν. γλωσσάρ. σ. 75*). Φουγάσσα, ἐν Τήνῳ, «ἡ μακαρία, τὸ συχώριον, φωμίον διανεμόμενον τὴν Κυριακὴν ἀπολείτουργα ὑπὲρ ψυχῆς ἀποθανόντος» (*Βάλληρδα Πάρεργα* σ. 117). Ἀπανταχοῦ σχεδὸν τῆς Ἑλλάδος τὰ κόλλυβα λέγονται καὶ ἀπλῶς σιτάρι (Βλ. Π. Π. Α', 571)].

5) [[Γενικῶς περὶ κολλύβων βλ. *Π. Καρολίδην ἐν Ἀρμονίᾳ* 1900 σ. 205—6. Πρβλ. καὶ *Annuaire de l'Assoc. pour l'encourag. des études grecques* 1874 σ. 376, 1. *Samter Familienfeste* σ. 13. *Timoschenk* Βυζαντιναὶ παροιμίαι. Βαρσοβία 1895 (ῥωσιστ.) σ. 20 σημ. 3. (Βλ. καὶ ΠΠ. Α', 572, 1). Περὶ τῆς ἑριδος τῶν ἐν Ἀθῶνι μοναχῶν περὶ κολλύβων βλ. *Ἰεζ. Βελαντιδιώτου Ἀνέκδοτος πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ ἐθνομάρτυρος Γρηγορίου τοῦ Ε' ἐν Ἐκκλησ. Φάρφ* 1911 Η', 197—204. *L. Petit La grande controverse des colybes ἐν Echos d'Orient* 1898 II, 321—331 (=Byz. Zeitschr. 1900 IX, 614). Πρβλ. καὶ *Σταματιάδου Ἰκαρ.* σ. 80]].

6) *Νικηφόρ. Καλλίστ. Ἐκκλησιαστ. Ἱστορ.* X, 12. [[Βλ. καὶ *Ducange* στ. 686—7 λ. κόλυβον]]. Ὁ *Wachsmuth* (ἐνθ. ἀν. σ. 122) νομίζει ὅτι συμβολικῶς ἐκφράζει τὴν τῶν νεκρῶν ἀνάστασιν, συμπεραίνων τοῦτο ἐκ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ Εὐαγγελίου (Ἰωάνν. IB', 24) : «Ἐάν μὴ ὁ κόκκος τοῦ οἴτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐάν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει». [[Βλ. καὶ *Ukert Gemälde* σ. 279. *Maltzew Begräbnis-ritus* σ. XXXII]].

κλησιαστικής ιστορίας· ἡ δὲ παράδοσις ἐν τῷ συναξαρίῳ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, ὧν ἡ μνήμη τελεῖται τὴν πρώτην ἐβδομάδα τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἀναφέρει ὅτι τὸ πρῶτον ἐγνώσθησαν κατ' ἐμπνευσιν τῶν ἁγίων τούτων ἐπὶ τῶν χρόνων Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου ¹⁾. Ἡ λέξις εἶναι ἀρχαία· «κόλλυβος, σμικρὸς ἀρτίσκος» ἐρμηνεύει ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους ²⁾, τρωγᾶλια δὲ ὁ Ἡσύχιος ἐξηγεῖ.

Τὰ κόλλυβα κατασκευάζονται ἐκ καλῶς κεκαθαρισμένου σίτου βραζομένου εἰς χύτραν ἐνθα τίθενται καὶ φύλλα λεμονέας ὅπως μεταδώσωσιν ἄρωμά τι· τὸν οὕτω βεδρασμένον σίτον ἀναμιγνύουσι μὲ πεφρυγμένον σῆσαμον καὶ θέτοντες αὐτὸν εἰς πολλὰ μικρὰ πινάκια κοσμοῦσι διὰ κόκκων ῥόδου, ἀμυγδάλων, ἀσταφίδων, πετροσελίνων καὶ τῶν τοιούτων καὶ τὸν ἀποστέλλουσιν εἰς διαφόρους γείτονας, οἵτινες τρώγουσι συγχωροῦντες τὸν νεκρόν ³⁾· εἰς τοὺς γείτονας στέλλουσι προσέτι καὶ χυλόν, εἶδος ἀφεψήματος κατασκευαζομένου ἐκ τοῦ ζωμοῦ τῶν κολλύβων καὶ ἀλεύρου, σησάμου, σταφίδων καὶ μέλιτος ⁴⁾. Ἐν δὲ τῇ

1) [[Βλ. καὶ Σάθα Εἰσαγ. εἰς τὸ Κρητ. θέατρ. σ. σνδ'. *Hip. Delehaye Les légendes grecques des saints militaires*, 1909 σ. 16. 25. 148 καὶ 150. Πρβλ. καὶ *Μανουὴλ Φιλῆ Carm. Γ'*, 71 τ. II σ. 136 Miller]].

2) Εἰς Πλοῦτ. 768. [[Κόλλυβα ἐν τῇ παραστάσει τοῦ μηνός : IG III, 74 στ. 24. (=Dittenberger Sylloge² ἀρ. 633. ἀρ. 2042. Βλ. καὶ *Protz-Ziehen II*, 1 σ. 149 σημ. 8. Πρβλ. καὶ *Ρωμαῖον ἐν Ath. Mittell.* 1904 τ. 29 σ. 234). Περὶ τῆς λ. βλ. *Σβορώνου ἐν Διόδ.* Ἐφημ. νομισμ. Ἀρχαιολ. 1907 Γ', 347 καὶ περὶ τῆς μετασκευῆς τῆς σιγαλάρας τῆς τῆς λ. σ. 128. *Μακρὸν Critschko Philologische Studien*, Sofia 1893 σ. 14-15]].

3) [[Περὶ τοῦ τρόπου παρασκευῆς καὶ ὅπως πρὸς ἐπὶ Ἑστίαν 1890 Β', 287 (ἐν Κεφαλληνίᾳ). *Μπιλιώτη-Κατὰ Ῥόδου Β'*, 306 τ. 2. *Σταματιάδου Σαμακὰ Ε'*, 306, 2. *Εὐνόροδα εἰς τὰ κόλλυβα : Π. Γεννάδιος ἐν La Nature* 1886 σ. 186. Ὁ Πτωχοπρόδρομος περιγράφων τὰς ἀνάγκας τῆς οἰκογενείας του λέγει πρὸς τοὺς ἄλλους :

Οὐ θέλουν εἰς τὰ κόλλυβα τῶν προτελευτησάντων
ἀμύγδαλα, ῥοῖδια, καρδοκουκουνάκια,
καὶ κανναβοῦριν καὶ φακὴν καὶ στραγαλοσταφίδας :

(ἐν *Rev. Archéol.* 1875 τ. 29 σ. 62).

Ἄλλαι μαρτυρίαι περὶ κολλύβων παρὰ τῷ καθ' ἡμᾶς λαῷ ἢ τῶν κατὰ τὴν παρασκευὴν αὐτῶν ἐπιζομένων : Ἑθν. Ἀγωγή 1902 σ. 248 (Σαλαμίς). *Abbott Maced. Folk.* σ. 201. 208 καὶ *Λαογρ. Γ'*, 136 (Κηπουριὸ Γρεβενῶν). *Βάλληνδα Κυθινικά* σ. 114. *Καναλλᾶκη Χιτσά ἀνάλ.* σ. 340. *Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἐτ. Γ'*, 337 καὶ. (Πάτρις). *Οἰκονομοπούλου Λερινικά* σ. 85. *Ζωγρ. Ἀγ. Α'*, 216 § 84 (Σύμη). *Ξενοφάν. Γ'*, 341. 342 (Βουρδούρ). Πολλὰ περὶ κολλύβων, ἐορτασίων καὶ ἐπιμνημοσύνων, περὶ τῆς πρὸς μαντικὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν, τοῦ τρόπου τῆς διανομῆς κτλ. βλ. ἐν τῷ διηγήματι τοῦ Παπαδιαμάντη Ἄγια καὶ πεθαμένα (Ἀκρόπολ. 11 Φεβρουαρ. 1896=*Α. Παπαδιαμάντη Οἱ μάγισσες* ἐκδ. Φέξη 1912 σ. 33 καὶ.). Ἐορταστικά κόλλυβα παρὰ Βυζαντινοῖς βλ. *Παχυμέρ. Μιχ. Παλ. Γ'*, 12 σ. 453 Bonn. Κανίσκια διὰ κολλύβων καὶ ἐν ὥρισμέναις ἡμέραις : Ἰω. Κομνηνοῦ Τυπικόν ἐν Ν. Ἑλληνισμ. Ε', 396. Μολυβδόβουλλον Κωνσταντίνου Ῥογαρίου ἐν Διόδ. Ἐφημ. νομισμ. Ἀρχαιολ. 1907 Γ', 347. Κόλλυβα ὡς τροφή : Βίος δαΐου Θεοδώρου (ἐκ κώδ. τοῦ 18' αἰ.) § 6 φ. 196 παρὰ Θεοφ. Ἰωάννου Μνημ. ἀγιολ. σ. 366]].

4) *Πρωτόδικος* σ. 16. [[Βλ. καὶ *Κοραῖ Ἀτ. Δ'*, 301. *ΚΠ. Σόλλ. Η'*, 494]].

Κάσσω ¹⁾ καὶ τῇ Κρήτῃ ²⁾ κατασκευάζουσι πίτταν (ψυχόπιττα ³⁾), ἄρτος) ἦν ἐμβάπτοντες ἐντὸς μέλιτος διανέμουσι μετὰ τῶν κολλύδων τοῖς γείτοσι.—Μέγα μέρος τοῦ σίτου θέτουσιν εἰς μέγαν δίσκον (πλαδένα ἐκ τοῦ ἀπλᾶς), καὶ κοσμοῦσι μετὰ μεγάλης φιλοκαλίας διὰ σακχαρικῶν, ῥόδων, ἀμυγδάλων, πετροσελίνου, κινναμώμου, πεφρυγμένων ἐρεβίνθων κλπ., τὸν δὲ δίσκον τοῦτον φέρουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ διανέμουσι μετὰ τὸ τέλος τοῦ μνημοσύνου ⁴⁾. Οἱ περιηγῆται Sonnini καὶ Saint-Sauveur περιγράφουσιν ὡς ἐξῆς τοιαύτας προσφοράς κολλύδων ἐπὶ τῶν τάφων θετομένων: «Φέρουσιν, λέγει ὁ πρῶτος ⁵⁾, εἰς τὸν τάφον συχνὰς προσφοράς, πλακούντων, οἶνου, ἐρύζης, καρπῶν καὶ τῶν τοιούτων, ἐστολισμένους δι' ἀνθέων καὶ ταινιῶν· ἐκεῖ τὰς διανέμουσι καὶ τὰς τρώγουσι, καὶ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ φαγητοῦ, ἐξ οὗ ἔτι καὶ νῦν προσπαθοῦσι νὰ προσφέρωσιν εἰς τὸν νεκρὸν, καλεῖται κόλιδα». «Ἄνὰ πᾶσαν τριμηνίαν, λέγει ὁ ἕτερος ⁶⁾, φέρουσιν ἐπὶ τοῦ τάφου ἐψημένον σῖτον, ἄρτους, πλακούντας, οἶνον καὶ ἔλαιον· προσεκάλουν θρηνοῦντες τὸν νεκρὸν, νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὸ φαγητόν· ὁ δὲ παπᾶς τῆς ἐκκλησίας, ἐνθα ἦν ὁ νεκρὸς τεθαμμένος, δὲν ἔλειπε νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς περιστάσεως». Αἱ πληροφορίες αὗται, αἵτινες εἰσὶν ὀλίγον παραμεμορφωμένοι ἔνεκα ἀγνοίας τῶν καθ' ἡμᾶς ἐθίμων, ἀναφέρονται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν δοξασίαν, καθ' ἣν οἱ νεκροὶ τρώγουσιν ἐκ τῶν εἰς αὐτοὺς προσφερομένων, περὶ ἧς ἐκτενῆ ποιοῦμεθα λόγον ἐν τοῖς περὶ Βρικολάκων καὶ ἐν τοῖς περὶ Ρουσαλιῶν.

Οἱ Ἰνδοὶ εἶχον ἔθιμον, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῶν κολλύδων. Οἱ νόμοι τοῦ Μανου διατάσσουσι πρὸς τιμὴν καὶ ἀνέπαυσιν τῶν νεκρῶν προσφορὰν ἐξ ἄρτου καὶ ἐξ ἄλλου εἴδους ὑπολείπων ἢ ἄρτου ⁷⁾ γάλακτος, μετὰ ῥόδων καὶ καρπῶν, ἣν ἀποῦ τιμήσῃ τοὺς θεοὺς, τοὺς τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἐφ'esτίους, τοὺς ἁγίους, τοὺς νεκροὺς καὶ ζῶντας, νὰ τρώγῃ ὁ αἰκοδεσπότης μετὰ τῶν περὶ αὐτόν ⁸⁾. Τὸ δ' ἔθιμον τοῦ μοιράζειν κόλλυδα ἑθίζεται καὶ ἐν Ἀλβανίᾳ ⁹⁾.

Ἀνάλογος συνήθεια εἶναι ἡ μακαρία, οἶνος μετὰ διπύρων καὶ ἄρτίσκων ⁹⁾,

1) Πρωτόδικος σ. 17.

2) Bybilakis σ. 69.

3) [[Βλ. καὶ Κοραῖ Ἑτ. Δ', 706. Κατὰ τὸν Κανελλάκη (Χιακ. ἀνάλ. σ. 337) ψυχόπιττα καὶ ψύτση, «συνιστάμενον ἢ ἀπὸ πίττας ἢ ἄρτους, τυρόν, μέλι, ἐλάτης κ.τ.λ.» καὶ διανεμόμενον μετὰ τὴν κηδείαν]].

4) Tournefort Voyage du Levant τ. I σ. 193 καὶ Théotoky Détails sur Corfou σ. 51. [[Στολισμὸς κολλύδων: Ζωγράφ. Ἑτ. Α', 382 λ. βαράκι. Πρὸς καὶ δύο δημ. ᾠδαὶ περιγράφοντα τὸν στολισμὸν τοῦ δίσκου, τὸ ἐν παρὰ B. Schmidt Griech. Märchen, Sagen u. Volkslieder σ. 158 ἀρ. 17, τὸ δ' ἕτερον ἐν ΚΗ. Σόλλ. Η', 427 ἀρ. 21 καὶ τὴν ὑποσημειῶσιν αὐτ., πρὸς δὲ καὶ τὸ διόστιχον παρὰ Σταματιάδῃ ἐνθ. ἀν. σ. 325]].

5) Sonnini Voyage en Gr. et en Turquie 1801 τ. II σ. 153.

6) St. Sauveur Voyage historique etc. dans les isles. An VII (1799) τ. II σ. 55—56.

7) Lois de Manou, livre XI, traduction Loiseleurs Deslongchamps σ. 186—187.

8) Hahn Albanesische Studien τ. I σ. 151.

9) Κοραῖς εἰς Ἑλαιοδώρ. Αἰθιοπικά τ. Β' σ. 75.

ἢ μετὰ τυρῶν καὶ ἄρτου ¹⁾, διανεμόμενος ἐν ταῖς ἐκφοραῖς ²⁾. Ἡ λέξις εἶναι

1) *Πρωτόδικος* σ. 14. Πρὸς καὶ *Ricaud Hist. de l'église grecque* 1710 σ. 298. «Enfin (μετὰ τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν) chacun mange un morceau de pain, et boit un verre de vin, en souhaitant du repos à l'âme de leur ami, et de la consolation à la famille affligée»

2) [Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κουρέντων βράζουν σῖτον εἰς λέβητας μεγάλους καὶ μοιράζουσιν αὐτὸν μετ' ἄρτου εἰς τοὺς πτωχοὺς παρὰ τὸν τάφον. Ἐν Τήνῳ κατὰ τὴν πρόθεσιν ἐν τῇ οἰκίᾳ εἰς τῶν συγγενῶν ἢ φίλων προσφέρει εἰς τοὺς περὶ τὸν νεκρὸν ὀλοφυρομένους συγγενεῖς τὸ λεγόμενον *θιάσο*, ἧτοι ἐκχύλισμα ὀρύζης καὶ ἀμυγδαλῶν, ἐπιπασσόμενον μὲ κανέλλαν καὶ παραιθέμενον ἐντὸς κυπέλλων μετὰ τῆς θυματῆς πολυτελείας, ὡς ἀναφυκτικόν· ἐν δὲ τοῖς χωρίοις, ἐνόσφ ὁ νεκρὸς εὐρίσκεται ἐν τῇ οἰκίᾳ, οἱ φίλοι ἢ καὶ τινες τῶν συγγενῶν ἐτοιμάζουσιν ἐντὸς τοῦ μαγειρείου τὰ λεγόμενα *ξεροτήγαρα*, ἧτοι λεπτὰ φύλλα ζύμης, τὰ ὅποια περιπτύσσουσι κυλινδροειδῶς καὶ τηγανίζουσι μὲ ἔλαιον, γαμίζουσι δ' ἐξ αὐτῶν κάνιστρα καὶ στέλλουσιν εἰς τὸ νεκροταφεῖον, ἐνθα μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν διανεμόνται ἀνά ἕν εἰς τοὺς παρευρισκομένους γιὰ τὸ *συχώριον* (Κατ' ἀνακοίνωσιν Στυλιανῆς Καραλή). Καὶ ἐν Χίῳ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐτοιμάζουσι τὰ λεγόμενα *φροῦτα*, εἰς τινὰ δὲ χωρία τὸ *ψυχοπίτι* (βλ. ἀνωτέρω σ. 351 σημ. 3) καὶ εἰς τὸ Πυργί *πιλάφι* λαδερὸν, τὸ ὅποion προσφέρεται εἰς πάντας τοὺς κατοίκους (*Κανελλάκης* ἐνθ. ἀν.). Τὸ *πιλάφι* συνηθίζεται καὶ ἐν Ἀραβανίῳ καὶ ἄλλοις χωρίοις τῆς Καππαδοκίας (αὐτ. σημ. 1). Ὁμοίως ἐν Βουρδούρ τὸ διδόμενον εἰς τοὺς παρακολουθήσαντας τὴν κηδεῖαν *μεγάλο σούτατο* ἐκ τεμαχίου ἄρτου μετὰ σταφίδων ἢ ἀπὸ *πιλάφι* (Ξενοφάν. Γ', 340). Ἐν τῇ περὶ τῆς ταφῆς, ἐν Μάνῃ, παρέχεται εἰς τοὺς παρακολουθήσαντας τὴν κηδεῖαν ἢ θάψαντες βραστῆς φάδας, εἰς τὴν ἐμβάπτων ἕκαστος τεμάχιον ἄρτου *σχωριῶν τὸν νεκρὸν* (Δαρελ. Γ', 475—6). Ἐν Κύθνῳ δὲ γλύκασμα μετὰ ὀσπύης τὸ *συχώριον* (*Βάλλιας Κυθρ.* σ. 114) κόκκοι βρασμένοις κρεῖττι καὶ οἶνῳ, ἀπὸ τοῦ τοῦ πεθαμένου· ἐν Θεσσαλίᾳ, κατὰ τὸν *Henney* ἐν *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et des belles-lettres* 1868 IV, 226. Εἰς Γιάννισαν τῆς Καλαμάτας μετὰ τὴν ταφὴν διανεμόνται εἰς τοὺς συνοδεύσαντας τὸ λείψανον ἐκ τῶν κομισθέντων κολλύδων καὶ οἶνου· ἐν δὲ ὁ θανὼν ἦτο γέρων καὶ εὐπορὸς, χάλκινα κερμάτια (Κατ' ἀνακοίνωσιν Γ. Βελημάχου ἱερέως). Ὁμοίως ἐν Χίῳ μετὰ τὴν ταφὴν διανεμόνται χρήματα, πρὸς δὲ ἄρτος, τυρὸς καὶ ἑτερα ἐδέσματα (*Πασιάτη* Χιακ. γλωσσάρ. σ. 223 λ. μακαριά. Βλ. καὶ σ. 394 λ. ψίκι), εἰς δὲ τὸ χωρίον Παρπαριά σοῦπα «μὲ κανένα συκαλάκι ἔς τὴ μακαριά τοῦ συχωρεμένου», ἄρτος καὶ «κανένα μεταλλικάκι» (Χιακ. Χρον. Α', 84), ἄρτος ἢ χρήματα εἰς τοὺς πτωχοὺς ἐν Λέσβῳ (*Georgeakis et Pineau* *Folkl. de Lesbos* σ. 321—2), χρήματα ὡς *μαρινοριάτικα* ἐν Σουλᾶτοις Καππαδοκίας (*Φαρασούπουλου* *Τὰ Σύλατα* σ. 41). Κατὰ τὴν ἐκ τοῦ ναοῦ ἐξοδὸν ἄρτος καὶ οἶνος προσφέρεται ἐν Ῥόδῳ εἰς τοὺς παρισταμένους (*Μυλιώτη-Κοιτὴ* Ῥόδος Β', 305). Εἰς τοὺς ἐπιστρέφοντας δ' εἰς τὴν οἰκίαν διανεμόνται ἐκ κανίστρων σῦκα, ἄρτος, ὀπώρα καὶ διάφορα γλυκύσματα, ἐν Ἀμοργῷ (*Γάσπαρη* Ἀμοργός σ. 73), σταφίδες, ἀμύγδαλα κ.τ.τ. ἐν Λευκάδι (ΚΠ. Σύλλ. Η', 428), ἄρτος, τυρὸς, ἢ ἐν καιρῷ νηστείας ἐλαίαι καὶ οἶνος, ἐν Κύπρῳ, τοῦτο δὲ λέγεται *παρηγορικά* (*Σακελλαρίου* *Κυπρ.* Α', 738), καφές καὶ βραχὴ ἐν Χίῳ (*Κανελλάκης* σ. 339), ἢ καφές καὶ οἰνόπνευμα ἐν Λιδίῳ (Ξενοφάν. Δ', 237) κ. ἄ. *Μακάρια* ἐν Σουλᾶτοις ἐκαλοῦντο τὰ διανεμόμενα φαγητὰ εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ χωρίου κατὰ τὴν πρώτην Κυριακὴν μετὰ τὴν ταφὴν, ὡς καὶ τὴν τεσσαρακοστὴν ἡμέραν (*Φαρασούπουλος* ἐνθ. ἀν.).—Ἀνάλογοι συνήθειαι ἄλλων λαῶν: Εἰς τινὰς δῆμους τῶν κάτω Ἀλπεων φέρουσιν εἰς τὸ κοιμητήριον ἀσκὸν οἶνου, δι' οὗ κερνώσι τοὺς παρευρεθέντας (*Nore Coutumes, mythes et traditions des provinces de France* σ. 11). Ἐν Escoussens (παρὰ τὰ Πυρηναῖα) εἰς κάλαθον θέτουσιν ἄρτον καὶ φιάλην οἶνου, ἃ μετὰ τὴν κηδεῖαν δίδουσιν εἰς τὸν πτωχότερον τῆς ἐνορίας (αὐτ. σ. 94). Διανομὴ τροφίμων ἐν Σαβοῖᾳ: *Rev. hist. relig.* 1910 τ. 62 σ. 342, εἰς πτωχοὺς ἐν Βελγικῇ: *Bulletin de Folklore, Liège* 1898 σ. 13. Διανομὴ ἄρτου εἰς τοὺς

ἀρχαία καὶ κατὰ τὸν Ἀρποκρατίωνα ¹⁾ ἐσήμαινε τὰ νεωστὶ ἀληλεσμένα ἄλφιστα, μέλιτι ἀναδεδευμένα καὶ ἀσταφίσι καὶ χλωροῖς ἐρεθίνθοις μεμιγμένα, ἃ τοῖς τὰ ἱερὰ τελοῦσιν ἐνεμον. Παρὰ δὲ τοῖς χωρικοῖς, πλὴν τῶν ἄλλων, ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια τοῦ τελεῖν κρεωδαίσίαν τὴν πλησιεστέραν ἐπίσημον ἐορτήν, τὴν ἐγγίζουσιν πρὸς τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν συμπληροῦται ἔτος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ οἰκείου αὐτῶν, ὅτε φέρουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν κρέας, ὁπτὸν συνήθως, καὶ ἄρτον εἰς τεμάχια ἐντὸς κανῶν, καὶ οἶνον καὶ διανέμουνσι πᾶσι κοινῶς τοῖς συνεκκλησιασθεῖσιν, ἵνα συγχωρήσωσι τὸν τελευτήσαντα ²⁾).

Ὁ θάνατος ἐπὶ ξένης γῆς θεωρεῖται τὸ μέγιστον τῶν δυστυχημάτων. Πολλὰ δημοτικὰ ἄσματα οἰκτεῖρουσι τὸν ἀποθνήσκοντα εἰς τὴν ξενιτειάν, ὅπου οὔτε προσηκόντως τελοῦνται τὰ ἐπικηδεῖα οὔτε αὐτὴ ἡ ταφή γίνεται ὡς πρέπει. Ἰσοῦ πῶς δύο τούτων ἐκφράζονται.

Παρακαλῶ σε, Κύριε μου, καὶ προσκυνῶ σε, Θεέ μου,
τοῦ ξένου δός του ξενιτειά κι' ἀρρώστια μὴν τοῦ δίνεις,
τί ἡ ἀρρώστια θέλει στρώματα, θέλει προσκεφαλάδια,
θέλει μαννοῦλα ἔς τὸ πλευρό, γυναιῖκα ἔς τὸ κεφάλι,
θέλει κι' ἀρσενικὸ παιδὶ κορὸ νερὸ νὰ φέρῃ.

Ἔγω τὸ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου ἔς ἕνα ἀποθνήσκοντα.
Τὸν πῆγαν καὶ τὸν ἔθαψαν σὰν τὸ σκεπὶ τὸν τάφο
δίχως θυμιάματα καὶ κερί, δίχως παπᾶ καὶ ψάλτη ³⁾.

Θεέ μου, μεγαλοδύναμε, μεγάλο τ' ἄγαθόν σου!
τοῦ ξένου δός του ξενιτειά, κι' ἀρρώστια μὴν τοῦ δίνεις
γῇ ἀρρώστια θέλει στρώματα, θέλει προσκεφαλάδια,
θέλει μαννάδες κι' ἀδερφαῖς, ἀδέρφια κι' ἀξαδέρφια.
Νά εἶχα τὸν οὐρανὸ χαρτί, τὴ θάλασσα μελάνι,
γιὰ νὰ γραφα τὰ ντέρτια μου καὶ τὰ παράπονά μου.
Μὰ τί εἶδαν τὰ ματάκια μου, μὰ τί εἶδαν τὰ καῖμένα,
τοὺς ξένους πῶς τοὺς θάφτιουνε, τοὺς ξένους πῶς τοὺς πᾶνε,
χωρὶς λιβάνι καὶ κερε, χωρὶς παπᾶ καὶ ψάλτη ⁴⁾.

πτωχοῦς: Arch. per le tradiz. popol. 1898 σ. 47. Προσφορά ἄρτων κατὰ τὰς κηδείας ἐνηλίκων ἐν Ἰταλίᾳ: Αὐτ. 1900 σ. 467. Ἄρτος καὶ οἶνος μοιραζόμενος κατὰ τὴν ταφήν, παρὰ τοῖς Ῥωμοῦνοισι τῆς Τρανσυλθανίας: W. Schmidt Das Jahr und seine Tage σ. 41]].

1) Ἀρποκρατίων λ. Νεήλατα.

2) Πρωτόδικος σ. 17. [[Πρβλ. καὶ Βάλληνηδα Κυθν. σ. 115. Σταματιάδου Ἰκαριακά σ. 114—5]].

3) [[Kind Anthol. σ. 140 ἀρ. 10]]. Ζαμπελ. Ἄσματα Δημοτικά σ. 726. Passow σ. 249 ἀριθμ. 341.

4) Χασιώτη Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἠπειρὸν δημοτ. ἄσματων σ. 86 ἀρ. 21. [[Βλ. καὶ Μαρούσου Τραγ. ἔθν. Β', 70. 85. Passow σ. 271 ἀρ. 385. Ἀραβαντινοῦ Δημ. ἄσμ. Ἠ-

Ὅταν τις ἀπέθνησκειν εἰς ξένην χώραν, πρῶτιστον τῶν συγγενῶν καθήκον ἐνομίζεται ἢ ἀνακομιδὴ τῶν ὀστέων τοῦ τεθνεώτος, ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ πτώματος ἢ εἰς τὴν πατρίδα γῆν μετακομίσεις, ἐὰν ἢ χώρα, ἐν ᾗ ἀπέθανεν, ἀπέχεν ὀλίγον διάστημα. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀποθνήσκοντες, ὡς ἐνθερμοτέραν εὐχὴν τὴν εἰς τὴν πατρίδα ταφὴν αὐτῶν ἐξέφραζον.

Δημήτριος ὁ Χαριτόπουλος, Ἑλληὴν ἐκ Στερεᾶς Ἑλλάδος γράφων ἐν Ζακύνθῳ (7 Ἰουνίου 1708) τὴν διαθήκην του, ἀπευθύνει τὰς ἐξῆς παρακλήσεις πρὸς τὸν ἀδελφόν του : «Καὶ ἂν δώσῃ ὁ Πανάγαθος καὶ πανοικτίρμονας Θεὸς νὰ ἐλευθερωθῇ τὸ δυστυχισμένο γένος μας ἀπὸ τὸν τρομερό, καὶ ἀπάνθρωπο, καὶ ἀντίχριστο, καὶ ἀνελεήμονον Ἀγαρηνόν, νὰ ξεθάψῃ τὰ κόκκαλά μου, καὶ τὰ κόκκαλα τοῦ μακαρίτου ἀδερφοῦ μας Φιλοθέου, ποῦ τὰ ἔχω κρυμμένα με μίαν σακκούλα ἔς τὴ σπηλιά, ποῦ ἐγνωρίζει, καὶ νὰ τὰ θάψῃ μαζί καὶ κοντὰ ἔς τὰ κόκκαλα τῶν γονιῶν μας εἰς τὴν ἐκκλησιὰ τῆς πατρίδος μας· μὰ τὸ ξαναλέγω, ὅταν ἐλευθερωθῇ, καὶ ὅχι τώρα ποῦ εἴμαστε σκλάβοι. Καὶ ἂν κάμῃ ἔτσι νᾶχῃ τὴν εὐχὴ τοῦ Φιλοθέου καὶ ἐμένα, ἀλλέως τὴν κατάρα μας· γιατί ἔτσι με ὤρκισε ἔς τὸ Εὐαγγέλιο ὁ μακαρίτης Φιλόθεος ὡς ἀν ἐξεψύχου» ¹⁾. Ἐν τινι δημοτικῷ ἀνεκδότῳ ᾄσματι τῆς Μάνης, μήτηρ τις λέγει πρὸς τὴν κόρην της· Προτιμῶ νὰ ξενιτευθῇς, καὶ εἰς ξένην νὰ ταφῇς χώραν, ἢ νὰ κάμω ὅ,τι θέλεις·

Καλὴ ἔχω τὰ ξενιτευθῇς,
καὶ ἄλλοτε νὰ ξενοθαφῇς,
πασὰ τὰ τὸν ἐξιδώσωμε
τὴν ξέν' ἀπὸ τὸ σπίτι μας.

Ἐν γένει δὲ εὐρίσκομεν τοιαύτας ἐπὶ ἐπιχρατούσας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι ²⁾ καὶ τοῖς Ἑβραίοις ³⁾.

πείρ. σ. 207 ἀρ. 344. Ζωγρ. Ἀγ. Α' σ. 184 ἀρ. 10. σ. 311 ἀρ. 37. Πασαγιάννη Μα-
ναΐτικα μοιρολόγια σ. 171 ἀρ. 225]].

1) Χρυσσαλὶς τ. Γ' σ. 525. Κ. Ν. Σάθα Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς 1869 σ. 411. Ὁ ποιητὴς Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, δημοσιεύων τὴν διαθήκην ταύτην, λέγει : «Ἡ ὥς ἐκ θαύματος διασωθεῖσα διαθήκη τοῦ... Δημητρίου Χαριτοπούλου, περιουσία ἀνεκτίμητος καὶ πολιτικόν Εὐαγγέλιον περιέχον ἐν τῇ ἀπλοϊκωτέρᾳ αὐτοῦ διατυπώσει τὸ σύμβολον τῆς ἐθνικῆς πίστεως κλπ.» (Ἀθανάσης Διάκος 1867 σ. 163. 174—175. [[Ποιήματα 1891 Β', 358. 369—370. Βίος καὶ ἔργα 1908 Γ', 271. 280]]).

2) Κατὰ τὸν Πλούταρχον (Ἀγησιλ. 40) λακωνικόν ἔθος ἦτο «τῶν μὲν ἄλλων ἐπὶ ξένης ἀποθανόντων αὐτοῦ τὰ σώματα κηδεύειν καὶ ἀπολείπειν, τὰ δὲ τῶν βασιλέων οἰκαδὲ κομίζειν». Οὕτω μετηνέχθη τὸ λείψανον τοῦ Ἀγησιλάου ἐξ Αἰγύπτου εἰς Σπάρτην (Πλούταρχ. Ἀγησιλ. 40. *Corn. Nep. Agesil. VIII, 7*). Ἐπίσης τὸ τοῦ Φιλοποίμενος (Πλούταρχ. Φιλοποίμ. 21. *Justin. XXXII, i, 6* κέ.), τὰ ὀστέα τοῦ Κίμωνος (Πλούταρχ. Κίμ. 19, 4. Ἡροδότ. Γ', 103. Πανσαν. Α', κε', 11), τοῦ Θησεῦς (Πλούταρχ. Θησ. 36. Κίμ. 8. Διοδώρ. Σικελ. Δ', 62), τοῦ Θεμιστοκλέους (Θουκυδ. Α', 138. Πλούταρχ. Θεμιστοκλ. 32. *Nep. Themist. X, 5*), τοῦ Εὐμένους (Πλούταρχ. Εὐμέν. 19. *Nep. Eumen. XII, 4*), Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ (Πλούταρχ. Δημήτρ. 53) καὶ ἄλλων· τὸ αὐτὸ λέγεται παρ' Ὀμήρῳ περὶ Σαρπηδόνο (Ἰλιάδ. II, 666 κέ.).

3) «Ποιήσεις με ἐπ' ἐμέ ἐλεημοσύνην καὶ ἀλήθειαν, λέγει ὁ Ἰακώβ τῷ Ἰωσήφ, τοῦ μὴ θάψαι με ἐν Αἰγύπτῳ· ἀλλὰ κοιμηθῆσομαι ματὰ τῶν πατέρων μου, καὶ ἀρεῖς με ἐξ

Οἱ Ἕλληνες τρέφουσιν ἄκρον σεβασμὸν εἰς τὰ λείψανα τῶν προγόνων, καὶ μετ' ἐπιμελείας φυλάττουσιν αὐτὰ ἐν ἐπίτηδες σάκκοις μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν *). Οἱ κάτοικοι τῆς Πάργας, ὅταν ἡ ἀτυχὴς αὕτη πόλις ἐπωλήθη εἰς τὸν

6) Ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων, ἥτοι ἡ τῶν ὁσίων ἐκ τοῦ τάφου ἀνόρυξις, γίνεται συνήθως μετὰ τὴν λήξιν τριῶν ἑτῶν ἀπὸ τῆς ταφῆς, καὶ κοινῶς λέγεται *ξέχωσμα* καὶ *ἀνοιγμα* (τὸν *ξεχώσανε τὸν νεκρό*). [[Ἐν Λέσβῳ ἐνίοτε καὶ μετὰ παρέλευσιν διετίας (*Georgeakis et Pineau* Folkl. Lesbos σ. 322· βλ. καὶ σ. 346). Ἐν Μάνη μετὰ πάροδον ἑτους (Λαογρ. Γ', 476), ἐν δὲ Νισύρῳ μετὰ ἓν ἔτος καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας (*Γ. Παπαδοπούλου* Γεν. περιγρ. Νισύρου σ. 70—71). Ἐν Βουρδούρ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἐγένετο μόνον ὁσάκις ἐπρόκειτο νὰ ἐνταφιασθῇ ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ ἕτερος νεκρὸς (*Ξενοφάν. Γ'*, 342)]. Γίνεται δὲ ἡ ἀνόρυξις ἐπὶ παρουσίᾳ ἱερέως τινός, ὅστις φροντίζει περὶ τῆς ἐπιμελοῦς συλλογῆς τῶν ὁσίων. Ταῦτα συλλέξαντες καὶ καθαρίσαντες τοῦ ἐπικολλήσαντος χύματος θέτουσιν ἐντὸς λευκοῦ ὑφάσματος καὶ μετ' αὐτοῦ ἐντὸς κιθωτίου ἐκ ξύλου κυπαρισσίνου, ἀφοῦ πρότερον πλύνωσι δι' εὐώδους μέλανος οἴνου, φέρουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅπου, τελεθέντος μνημοσύνου, ἀσπάζονται πάντες οἱ συγγενεῖς τὸ κρανίον, καὶ τελευταῖον καταθέτουσιν αὐτὰ οὕτως ἔχοντα ἐν τῷ κοιμητηρίῳ (*Πρωτόδικος* σ. 17. 18) ἢ μᾶλλον χωρευτηρίῳ. [[*Κοιμητήρι* ἐν Μακεδονίᾳ (*Abbot* Maced. Folk. σ. 210), ἐν Νισύρῳ (*Γ. Παπαδόπουλου* ἐνθ. ἀν. σ. 71), ἐν Λέσβῳ (*Georgeakis et Pineau* σ. 322), ἐν Βουρδούρ (*Ξενοφάν. ἐνθ. ἀν.*) ὀνομάζεται ὁ τόπος, ἐνθα φυλάσσονται τὰ ἐκταφέντα ὁσά]]. Ἐκεῖ δὲ παρατηροῦσιν ἐάν ἀπουνετέθῃ καθ' ὁλοκληρίαν τὸ σῶμα ἢ οὐ, εἴ οὐ, ὥς ἐν τοῖς περὶ Βρικολάκων εἶπομεν [[ἐν Ἰλίοσφ 1870 Β', 404]], εἰσάγουσι περὶ τῶν ἀρετῶν ἢ κακιῶν τοῦ θανόντος. [[Περὶ τῆς συνηθείας ταύτης βλ. καὶ τὰς ἐξῆς μαρτυρίας : *Ch. Swan* Journal of a Voyage up the Mediterranean, Lond. 1826 I, 191. *Abbott* ἐνθ. ἀν. σ. 210 καὶ Λαογρ. Γ',

Ἄλῃ πασᾶ ὑπὸ τῶν Ἀγγλων, ἔκαυσαν τὰ λείψανα τῶν πατέρων των, ὥπως μὴ ἀτιμασθῶσιν ὑπὸ τῶν Τούρκων· ἰδοὺ πῶς δημοτικόν τι ἄσμα περιγράφει τὴν συγκινητικὴν ταύτην πράξιν :

Βλέπεις ἐκείνη τὴ φωτιά, μαῦρο καπνὸ ποῦ βγάνει ;
ἐκεῖ καίγονται κόκκαλα, κόκκαλα ἀντρειωμένων,
ποῦ τὴν Τουρκιά τρομάξανε καὶ τὸ βεζίρη κάψαν.
Ἐκεῖ ναι κόκκαλα γονιοῦ, ποῦ τὸ παιδί τὰ καίει,
νὰ μὴν τὰ βροῦνε Λιάπηδες, Τούρκοι μὴν τὰ πατήσουν ¹⁾.

Ὅτι τοιαῦτα αἰσθήματα ἐπεκράτουν καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐξάγομεν ἐκ τῶν γνωστοτάτων τοῦ Αἰσχύλου στίχων :

ὦ παῖδες Ἑλλήνων ἴτε
ἐλευθεροῦτε πατριδα . . . .
θῆκας τε προγόνων ²⁾.

Τὸ πένθος ἐπὶ τῷ θανάτῳ συγγενοῦς (θλίψις) διαρκεῖ πλεόστον ἢ ὀλιγώτερον χρόνον κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς συγγενείας, καὶ τὴν στοργήν, ἣν πρὸς αὐτὸν ἔτρεφον· συνήθως διαρκεῖ ἐν ἔτος διὰ τοὺς ἐγγυτέρω τῷ γένει ὄντας, ὥς γονεῖς, συγγενεὶς καὶ τέκνα, τρεῖς μῆνας διὰ τοὺς ἀπωτέρω, καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας διὰ τοὺς φίλους καὶ σχετικούς ³⁾. Οἱ πένθοντες τρέφουσιν μακρὰν τὴν πένθοντα ⁴⁾ καὶ μελαγχολίαν.

476—7. Ἀρχελάου Σαραντίδου Συναγωγὴ 2. 482. Ἀνακομιδὴ ὁσίων παρ' ἄλλοις λαοῖς : Abbott σ. 213 κέ. Rochholz Deutch. Glaube I, 219 κέ. H. Vischer Religion bei den Naturvölkern I, 145. Zts. Ver. Volksk. 1902 σ. 15. Arch. f. Religionswiss. 1904 σ. 266. 1906 σ. 385 κέ.]].

1) Ugo Foscolo Parga σ. 443. Ζαμπέλ. σ. 641. [Ἀραβαντινοῦ] Χρόνογραφία τῆς Ἡ. πείρου τ. Β' σ. 205. Passow σ. 168. ἀρ. 222. [[Πολίτου Ἑκλ. ἀρ. 9 Α]].

2) Αἰσχύλ. Περσ. 402. 405.

3) Πρωτόδικος σ. 17. Vréto Mél. néohell. σ. 36. [[Βλ. καὶ Χρυσοαλλίδα Β', 264. Abbott Maced. Folkl. σ. 204. Μακρότατον καὶ αὐστηρότατον τὸ πένθος ἐν Ἀτταλείᾳ (Δ. Ε. Δανιήλογλου Περιήγησις εἰς τὴν Παμφυλίαν, Κων/πολ. 1855 σ. 173). Ἐπὶ πολλὰ ἔτη παρὰ τοῖς Νισυρίοις καὶ μάλιστα ταῖς γυναῖδι (Γ. Παπαδοπούλου Γεν. περ. Νισύρου σ. 70). Ἐν Λέσβῳ τὸ πένθος διαρκεῖ ἐφ' ὅσον ὁ νεκρὸς παραμένει ἐν τῷ τάφῳ, ἥτοι δύο ἢ τρία ἔτη, μέχρι τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων (Georgeakis et Pineau ἐνθ. ἀν. σ. 322). Διάρκεια πένθους παρ' ἀρχαίοις : βλ. νόμον Γαμβρείου Μυσίας στ. 11—13 (CIG ἀρ. 3562. Dittenberger ² ἀρ. 1219). Iw. Müller Gr. Privatalt. σ. 464 b. (β' ἐκθ. σ. 225—6)].

4) [[Ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας δὲν ἐξυρίζοντο ἐν Ψαρῶς (Χρυσοαλλ. ἐνθ. ἀν.). Καὶ ἐν Κύθῳ (Βάλληνηδα Κυθν. σ. 115), Μακεδονίᾳ (Abbott ἐνθ. ἀν. Γουσίου Πάγγ. σ. 64) κ.ά. δὲν ἐξυρίζονται, ἐν δὲ Βουρδούρ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας οὐδὲ ἔκτεινον τὴν κόμην (Ξενοφάν. Γ', 340). Ἄλοιοι καὶ ἀκτένιστοι παραμένουσιν ἐν Ἰκαρίᾳ (Σταματιάδου Ἰκαριακά σ. 114) καὶ ἐν Στεμνίτῳ (κατ' ἀνακοίνωσιν Κ. Κασμάτη 1894). Ἐν Ἡπείρῳ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Γρ. Παλιουρίτου (Ἀρχαιολ. ἑλλην. Β', 262), οἱ πένθοῦντες ἄφηνον μακρὰν τὴν κόμην, ἐκούρευον δὲ καὶ τὴν χεῖρα τῶν ἱππῶν]]. Ὁ Λάκων Νικητῆς Νηφάκης κατὰ τὴν [[προ]]παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα ζήσας, ἰδοὺ τί λέγει περὶ

σιν¹⁾, ὥς καὶ οἱ ἀρχαῖοι²⁾, καὶ ὅλα τὰ ἔθνη σχεδὸν ἐποίουν καὶ ποιοῦσι³⁾. Αἰ-
 ρε γυναῖκες καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ ἔτους διαμένουσιν οἴκαδε, ἂν δὲ σπου-
 δαία ἀνάγκη τύχῃ νὰ ἐξέλθωσιν, ἐξέρχονται διὰ μελανοῦ πέπλου κεκαλυμμέ-
 ναι⁴⁾, δὲν πορεύονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἀπέχουσι πάσης διασκεδάσεως,
 οὔτε ἄσματα ψάλλουσιν⁵⁾. Αἱ ἐσθῆτές των εἰσι μέλαιναί καὶ ἐν τῇ ἀτημελήτῃ

τῶν Μανιατῶν, ὅταν θέλωσι νὰ ἐκδικηθῶσι τὸν θάνατον φονευθέντος συγγενοῦς των :

Δὲν θέλουν νὰ ἀλλάξουσιν, δὲν θέλουν νὰ πλυθοῦσι,

καὶ μήτε μαρμπερίζονται ἂν δὲν δικαιωθοῦσι.

Τοὺς βλέπεις μὲ τὰ γένεια καὶ καταλερωμένους,

ὅαν βρικολάκους ἄγριους καὶ πάντ' ἀρματωμένους. (Ἱστορία τῆς Μάνης

ἐλγρ., στ. 259 κέ. ἐν *G. L. Maurer* Das Griechische Volk τ. III σ. 101). Καὶ ἐν Σερβίᾳ
 τὸ μὴ καίρεσθαι τὸν πώγωνα θεωρεῖται σημεῖον πένθους (*Dora d' Istria* Les femmes en
 Orient, βιβλ. III ἐπ. 2 τ. I σ. 207 μεταφρ. Αἰμ. Σκουζέ). [[Περὶ κουρᾶς τῆς κόμης καὶ
 ἐυρίσεως τοῦ πώγωνος εἰς ἔνδειξιν πένθους παρ' ἀρχαίοις καὶ νεωτέροις λαοῖς βλ. *L.*
Sommer Das Haar in Religion und Aberglauben der Griechen 1912 σ. 64 κέ.
Samter Geburt, Hochzeit u. Tod σ. 179 κέ. *Waitz* Anthropol. III, 196. 387.
Andree Ethnogr. Parallelen σ. 150—152. Εὗρισμα καὶ κούρευμα κατὰ τὸ ἐπέτατον
 μνημόσυνον παρὰ τοῖς Χριστοῦροις τῶν Καυκασίων : *Arch. f. Religionswiss.* 1899
 σ. 293]].

1) [[Ἐν Κόθινῳ αἱ μὲν στενώταται συγγενεῖς ἐνδύονται κατὰ τὸν νόμον, αἱ δ' ἄλλαι ἐν τῶν
 ἐνδυμάτων φοροῦσι μαῦρον, ἢ τῆς κεφαλῆς, ἢ τοῦ σώματος ἢ καὶ τοῦ ποδῆος, ἐνθ' οἱ ἄνδρες
 μαυρίζουσι τῆς κεφαλῆς τὸ κάλυμμα, ἀποφεύγουσι δὲ τὰ ἐνδυματὰ χρώματα (*Βάλληνης* ἐνθ.
 ἂν.) Ἐν Βουρζοῦρ τὸ τελείων μαυροῦσθαι δὲν εἶναι ἐξ ἡρώσεως ἀπέκρυγον ἂν ἀφ' αὐτοῦ καὶ
 ἐκεῖ τὰ ζωηρὰ χρώματα, αἱ δὲ γυναῖκες ἐκάλυπτον τὴν κεφαλὴν ἐν μαύρῳ κεφαλοδέσμου
 (Ξενοφάν. ἐνθ. ἂν.). Ἐν Λακκοδικίῳ τῆς Μακεδονίας αἱ γυναῖκες καλύπτουσι πλέον τοῦ
 συνήθους τὸ πρόσωπόν των διὰ τῆς καλύπτρας, ἄνδρες δὲ καὶ γυναῖκες φέρουσι παλαιὰ
 ἐνδύματα κινοῦντα τὸν οἶκτον (*Γούσιος* ἐνθ. ἂν. καὶ ἐξ αὐτοῦ *Abbott* ἐνθ. ἂν.). Ἀνάλογον
 συνήθειαν ἐπικρατοῦσαν ἐν τοῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν 12' ἑκατ., ὅτι δηλ. αἱ πεν-
 thoῦσαι μητέρες καὶ αἱ χῆραι δὲν ἡλλάσσον ἐνδύματα καὶ ἐσώρρουχα, μέχρις ὅτου κατέ-
 πιτον ταῦτα εἰς ῥάκη, ἀναφέρει ὁ ἱησουΐτης μοναχὸς *Robert Sauger* ἐν τῇ ἀνωνύμῳς
 ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθείσῃ *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de*
l'Archipel, Paris 1698 καὶ 1699 σ. 389. Καὶ ἐν Λιβυίῳ οἱ γονεῖς τοῦ θανόντος δὲν ἡλ-
 λασσον ἐνδύματα ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας (Ξενοφάν. Δ', 237)]].

2) [[Ἱπποκράτ. Π. ἱερ. νόσ. σ. 589 Kühn]]. *Εὐριπ.* Ἑλέν. 1087. Ἰφιγ. Ἀγλ. 1438.
Ἰσαῖος π. Νικοστράτου κλήρου 7. *Πλουτάρχ.* Περικλ. 38. [[Πρὸς καὶ *Iw. Müller* ἐνθ.
 ἂν. σ. 462 c. (3' ἐκδ. σ. 216)]]. Περὶ τῶν Ρωμαίων βλ. *Juvenal* X, 245. *Propert.* V, 7.
 28. *Macrob.* Saturn. III, xv, 4. *Tacit.* Annal. III, 2. [[Περὶ τῶν Βυζαντινῶν βλ.
Κωνστ. Μανασσῆ Παραμυθητικὸν ἐν Βυζ. Χρον. 1900 σ. 642. *Νικήτ. Χωνιάτ.* σ. 402
Bonn (κωδ. 250 Μονάχ. : «καὶ τὴν στολὴν αὐτῆς εἰς μαῦρον μετήμειψεν ἱματισμόν».)
Νικηφ. Γρηγορ. Εἰς τὴν ἀγ. Θεοφανῶ 7 σ. 29 Kurtz (λύπη ἐπὶ τῇ ἀπαιδίᾳ). Λευκά οἱ βα-
 σίλεις : βλ. *Παναρέτου* Χρονικὸν 29 ἐν Νέφ Ἑλληνομν. Δ', 282]].

3) Πρὸς *Carmeli* Storia di varj costumi sacri e profani dagli antichi fino a
 poi parvenuti 1761 τ. I σ. 207 κέ. βιβλ. I κεφ. 12. (Del vestir nero nella morte di
 alcuno). [[Βλ. καὶ *Waitz* ἐνθ. ἂν. I, 365. III, 196. Γενικῶς περὶ τοῦ μέλανος χρώματος
 ὡς πένθιμου βλ. *Zs. Ver. Volksk.* 1913 σ. 152]].

4) *Πρωτόδικος* σ. 17. [[Βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 1]].

5) [[Βλ. *R. Sauger* ἐνθ. ἂν. II. Γ. Μακρή Τὸ Κατιρλί σ. 101. Ξενοφάν. Γ', 340.
Abbott ἐνθ. ἂν. Διογρ. Γ', 476. Ἐν Στεμνίτῃ τῆς Γορτυνίας «ὅταν κανενὸς πεθαίνῃ συγ-

ένδυμασίᾳ των ἐκδηλοῦσι τὴν ψυχικὴν αὐτῶν θλίψιν ¹⁾). Τὴν τοιαύτην παρὰ ταῖς γυναῖξι τῆς θλίψεως ἐκδήλωσιν ἄριστα εἰκονίζουσι τὰ ἐξῆς δημοτικῶν ᾠσμάτων τεμάρχια :

Νὰ πῆτε τῆς ἀγάπης μου, τῆς ἀγαπητικῆς μου,
νὰ μὴν ἀλλάξῃ τὴ Λαμπρὴν, ἔς τὴν ἐκκλησιὰ μὴν πάη,
νὰ μὴν τὰ πλέξῃ τὰ μαλλιά, νὰ μὴν τὰ ῥήξῃ πίσω,
νὰ μὴν τὰ βάλῃ τὰ φλωριά, νὰ μὴν τὰ καμαρώσῃ,
γιατ' εἶναι ὁ Μῆτιρος ὄρρωστος καὶ θέλει νὰ πεθάνῃ ²⁾).

καί :

Ν' ἀγκουρμαστῶ τῇ Λούκαινα, τῇ μαύρῃ τὴν Διαλέττα,
πῶς κλαίει, πῶς μοιριολογᾷ, πῶς χύνει μαῦρα δάκρυα.
Σὰν τὴν τρυγὸνα χλίβεται, σὰν τὸ παπὶ μαδιέται,
σὰν τοῦ κοράκου τὰ φτερὰ μαυρίζ' ἢ φορεσιά της ³⁾).

καί :

Τοὺς κλαῖνε χώραις καὶ χωριά τοὺς κλαῖνε βιλαέτια,
τοὺς κλαίγ' ἢ τσοῦπρα τοῦ παπᾶ, αὐτὴ ἢ μαυροματοῦσα,
αὐτ' ἢ φεγγαρομέτῳπῃ καὶ χαμηλοβλεποῦσα,
μὲ τὰ μαλλάκια ξέπλεγε τὰ χέρια σταυρωμένα.
Σὰν τὴν τρυγὸνα θλίβεται, σὰν τὸ παπὶ μαδιέται ⁴⁾).

καί :

Νὰ μὴν ἀλλάξῃ τὴν Λαμπρὴν καὶ τὰ φλωριά μὴ βάλῃ ⁵⁾
καὶ νὰ μὴν πλέξῃ τὰ μαλλιά ἔς τὴν ἐκκλησιὰ μὴν πάη ⁶⁾.

Συνήθεις δὲ ἐκφράσεις

Σὰν τοῦ κοράκου τὰ φτερὰ μαυρίζ' ἢ φορεσιά της ⁷⁾

καί :

Σὰν περδικούλα (ἢ τρυγὸνα) θλίβεται καὶ σὰν παπὶ μαδιέται ⁸⁾.

Ἐν Κρήτῃ ὁμῶς καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις τοῦ Αἰγαίου πελάγους νήσοις κεί-

γενῆς, δὲν πᾶσι ἔς τὴν ἐκκλησιὰ ἕως νὰ περάσουν 40 ἡμέραις» (παρὰ Κ. Κασμάτη ἐξ ἀνακοινώσεως μαθητοῦ 1894). Ἀοιτία τῶν πενθουσῶν ἐπὶ τριήμερον ἐν Νισύρῳ (Γ. Παπαδόπουλος ἐνθ. ἀν.)]].

1) [[Ῥυπαρότης ἐνδύματος πένθους δηλωτικὴ εἰς δημῶδη μοιρολόγια : «καὶ βάλε τὰ χηριάτικα τὰ λεροφορεμένα» (Ἡπίρου. ΚΠ. Σολλ. Η', 279). «Χήρα, ποῦ κάθεται ψηλά, κατέβα παρακάτω | καὶ κάθῃσε ἔς τοῖς ἄσχημαῖς, ἔς τοῖς λεροφορεμέναις» (Παπαζαφειροπούλου Περιουναγ. σ. 190, 2. Λάσκαρη Λάστα σ. 560, 2). Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 357, 1]].

2) *Passow* Carmina popularia σ. 123 ἀρ. 162. [[Βλ. καὶ Ἀρχ. νεωτ. ἐλλ. γλ. Α', β', 113 ἀρ. 14]].

3) *Passow* σ. 49 ἀρ. 55.

4) Ζαμπέλ. σ. 661 ἀρ. 78. *Passow* σ. 140 ἀρ. 190.

5) Κακὴ γραφὴ ἀντὶ βάλῃ.

6) Ζαμπέλ. σ. 640 ἀρ. 52. *Passow* σ. 28 ἀρ. 31.

7) Ζαμπέλ. σ. 650. *Marcellus Chants du peuple en Grèce* τ. I σ. 180, *Fauriel Chants popul.* τ. II σ. 128. *Passow* σ. 129 ἀρ. 254, σ. 255 ἀρ. 350.

8) Αὐτ.

ρουν αἱ χῆραι τὴν κόμην, δι' ὃ καὶ ἡ ὀδριαιτικὴ προσφώνησις κουρεμένη θεωρεῖται καὶ βαρεῖα κατάρρα ¹⁾). Αἱ χῆραι δὲ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔκειρον τὴν κόμην, εἰς δῆλωσιν πένθους ²⁾).

Ἄρκεται προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι συνδέονται μὲ τὰς περὶ νεκρῶν δοξασίας, ὧν ἱκανὰς ἐν τοῖς περὶ βρικόλακων ἐξεθέσαμεν ³⁾). Ἐκτὸς τούτων, ἐν Ἀντιπάρῳ, ὅταν ἀποθάνῃ ἄνθρωπος, τὴν πρώτην, τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην ἡμέραν οὐδεὶς τολμᾷ νὰ πατήσῃ ἔξω τοῦ κατωφλίου εὐθὺς μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου μέχρι τῆς ἀνατολῆς ⁴⁾), καὶ τοῦτο διότι νομίζουσιν ὅτι αἱ ψυχαὶ πλανῶνται τὴν νύκτα καὶ κακοποιοῦσιν ὃν τινα ἀπαντήσωσιν.

Ἐν Σύρῳ πιστεύουσιν ὅτι δὲν πηγαίνει σὲ καλὸ ἄμα σκουπίσωσι τὴν οἰκίαν, ἐν ᾗ ἀπέθανέ τις, πρὶν ἢ παρέλθωσι τρεῖς ἡμέραι· τούτων δὲ παρελθουσῶν σκουπίζουσι καὶ θάπτουσι τὰ σαρώματα ⁵⁾). Ἐνῷ τοῦναντίον ἀλλαχοῦ εὐθὺς ἄμα ἐκφέρουσι τὸν νεκρὸν καθαρίζουσιν ὅλην τὴν οἰκίαν ⁶⁾).

1) [[Περὶ τῆς προελεύσεως τῆς ὀδριαιτικῆς σημασίας τῆς λέξεως κουρεμένη πρβλ. Λαογρ. Σύμμ. Β', 339—340. Ἐν Ἠπειρῷ καὶ Ἠλλάδι ἡ κόμη λέγεται κουριμαδιὰ ἢ κουριμαδία (βλ. Χασιώτ. σ. 83 ἀρ. 18. Οἰκονομίδης Τζαν. 1865 Οἰκιστοῦ σ. 72). Ἐν Κρήτῃ καίρειν τὴν κόμην αὐτῆς καὶ ἡ μήτηρ τοῦ νεκροῦ (βλ. Εὐριπίδης (Κορονηλα) 22 Μαΐου 1894 σ. 2: «Ἐπάνω του [τοῦ νεκροῦ τοῦ δολοφονηθέντος Λιάση] ἀδρανῇ ἐπέκειντο τὰ ὅπλα του καὶ τὰ μαλλιά τῆς Σφακιανῆς μητρὸς του, ἔτσι κατὰ τὸ ἔθιμον τοῦ τόπου τῆς ἐξέφρασε διὰ τῆς προσφορᾶς ταύτης τὸ βαθύτατον, τὸ ἀπελπιστικὸν πένθος». Ἐν Χιμάρα ἡ μήτηρ, ἡ ἀδελφὴ καὶ ἡ σύζυγος τοῦ θανόντος καίρουσι τὴν κόμην μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ὠτός, αἱ δὲ λοιπαὶ συγγενεῖς μέχρι τρίτης ἐξαδέλφης λύουσι τοὺς πλοκάμους των (Ζωγρ. Ἀγ. Α', 205). Περὶ τῆς συνηθείας τοῦ λύειν τὴν κόμην εἰς δῆλωσιν πένθους μαρτυροῦσι καὶ δημῶδη τινα ἄσματα (βλ. Χασιώτ. σ. 119 ἀρ. 45. Φοτία 1890 Β', 4016), ἐν δὲ Σταρεᾷ Ἑλλάδι τὸ θηλ. ξέπλεη κατήντησε νὰ σημαίνῃ τὴν χῆραν, καὶ κατάρρα ἐκ τούτου νὰ σὲ ἰδῶ ξέπλεη! ([Γ. Αἰνιάν] ἐν Ἀθηνᾶ Ναυπλίου 1831 σ. 79. Ἐφ. Φιλολ. 1859 ΙΖ', 994). Γενικῶς περὶ ἀποκοπῆς τῆς κόμης βλ. Rev. hist. relig. 1900 τ. 42 σ. 43 κέ.]].

2) Εὐριπίδ. Ἑλέν. 1187—1188. [[Φιλοσοφία, ἐπ. 16 ἐν Epistol. gr. ed. Hercher σ. 473]].

3) [[βλ. Ἰλισσὸν 1870 Β', 401 κέ. 450 κέ. Γ', 3 κέ. καὶ τὸν ἀνέκδοτον Γ' τόμον τῶν Παραδόσεων]].

4) Βάλληνηδα Τὸ ἐν Ὠλιάρῳ (Ἀντιπάρῳ) ἄντρον ἐν Πανδώρα τ. Ζ' σ. 299.

5) Παρ' Α. Χούμη (ἐκ Σύρας). [[βλ. καὶ Ζωγρ. Ἀγ. Α', 216 § 86 (Σύμης). Arch. f. Religionswiss. 1914 σ. 499. Ἐν Τήνῳ δὲν σαρώνουν τὴν οἰκίαν μέχρι τῆς ἐπιούσης (Παρά Στυλιανῆς Καραλή 1888).

6) Wachsmuth Das alte Griechenland im neuen σ. 120. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἀναφέρει ὡς γινόμενον ἐν Ἀθῆναις. [[βλ. περὶ τοῦ ἔθιμου: Samter ἐν N. Jahrb. f. d. kl. Alt. 1905 XV, 39 κέ. Τοῦ αὐτοῦ Geburt. Hochzeit u. Tod σ. 31 κέ. Zs. Ver. Volksk. 1901 σ. 264 κέ. Fehrle ἐν Hessische Blätter f. Volksk. 1912 XI, 216—7. Πρβλ. καὶ Wuttke Deutsch. Glaube σ. 465 (=Protz-Ziehen Leg. gr. sacr. II, 1 σ. 263). Arch. f. Religionswiss. 1914 σ. 490. 499]].

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ

[|Βιβλιογραφία τῶν περὶ τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν πραγματευθέντων.

Γενικῶς περὶ τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν ἐθίμων βλ. *Chateaubriand* Le Génie du Christianisme μέρ. Δ' βιβλ. α', κεφ. 10—12 (κηδεία)· βιβλ. β' (τάφοι). *A. de Gubernatis* Storia popolare degli usi funebri Indo-europei. Milano 1873. *Frazer* ἐν Journal of the anthropological Institute of Great Britain and Ireland τ. XV σ. 64—101 (περὶ τῶν ἐπικηδείων συνηθειῶν θεωρουμένων ὡς μαρτυριῶν τῶν πρώτων πνευματιστικῶν ἰδεῶν). *E. Samter* Antike und moderne Totengebräuche ἐν N. Jahrb. f. das klass. Altertum 1905 τ. XV σ. 34—45. *C. Fries* Zum antiken Totenkult αὐτ. σ. 623—4. *K. Καλλινίκου* Ἡ φροντίς τῶν νεκρῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἐν Ἐκκλησ. Κήρυκι 1914 τ. Δ' σ. 200—205. 240—245. 281—285. 358—363. 395—399. *Hastings* Encyclop. of Religion and Ethics τ. IV σ. 411—511 (Death and disposal of the Dead).

Παρ' ἀρχαίοις : βλ. *Hermann-Blümner* Privataltertümer IV σ. 361 κέ. *Iw. Müller* Griechische Privataltertümer σ. 461 c—464 c (² σ. 211—227). *Erw. Rohde* Psyche¹ σ. 200 κέ. ⁹ καὶ ¹⁰ I σ. 216 κέ. *Körte* Εἰδωλὸν ἐν *Pauly-Wissowa* Realenc. V, 2084 κέ. Πρὸς βλ. καὶ *F. B. Jevons* Greek Law and Folk-lore ἐν Classical Review 1895 IX, 247—250 (ἐπεξηγήσεις διατάξεων νόμου Ἰουλίδου τῆς ἐν Κέρῳ διὰ δεισιδαιμονιῶν γερμανικῶν προπάντων).

Νόμοι περὶ κηδείων : Λαβουαδόου ἐν *Dittenberger Sylloge*² ἀρ. 438. *Dareste* Inscriptions juridiques grecques II, I, 1 κέ. ἀρ. 28. *Prott-Ziehen* Leges graec. sacrae II, 1 σ. 217 κέ. ἀρ. 741. *Παυλίδου* ἐν Κέρῳ (Ἀρχ. Ἐφημ. 1859 σ. 1837 κέ. ἀρ. 3527—9). *Κορμ. IC* ἀρ. 395. *Inscriptions juridiques* I, 10 κέ. ἀρ. II. *Dittenberger* ἀρ. 877/8. ³ ἀρ. 1218. *Prott-Ziehen* II, 1 σ. 260 κέ. ἀρ. 93). Γαμβρότου Μολίας (CIG. ἀρ. 3562. *Inscript. juridiques* I, 48 κέ. ἀρ. III. *Dittenberger*² ἀρ. 879. ⁴ 1219. *Prott-Ziehen* II ἀρ. 1219). Περὶ ἀρχαίων περὶ νόμων ἀρχαίων βλ. παρὰ *Dareste* *Inscript. jurid.* I σ. 12 κέ.

Παρὰ Βυζαντινοῖς : Κωνστ. Πορφυρογεννητοῦ Ἐκθ. βασιλ. τάξ. Α', 60 σ. 275—6.

Εἰδήσεις καὶ περιγραφαὶ νεοελληνικῶν ἐθίμων : *Ricaud* Histoire de l'etat présent de l'Eglise grecque et de l'Eglise arménienne, traduite de l'anglais par M. de Rosemond, 1692 καὶ 1710 σ. 294—299. *Guy* Voyage littéraire en Grèce 1776 τ. I σ. 278—299. *Sonnini* Voyage en Grèce et en Turquie 1801 τ. II σ. 152—7. *Douglas* An essay on certain points of resemblance between the ancient and modern Greeks, 1813 σ. 133—7. *Fauriel* Chants popul. de la Grèce 1824 τ. I σ. XXXVII—XLII. (Τὴν περιγραφὴν τοῦ *Fauriel* ἀκολουθεῖ καὶ ἡ *Dora d' Istria* Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ γυναικῶν βιβλ. Ε', ἐπιστ. 6, τ. Α' σ. 341—2 μεταφρ. Αἰμιλίας Σκουζέ). *Pouqueville* Voyage en Grèce 1827 τ. VI σ. 146—7. (Ἐκ τοῦ *Pouqueville* μεταφρ. *Braun* Wanderungen in Griechenland 1842 τ. II σ. 52—55). *Ukert* Bilder von Griechenland 1833 σ. 276—282. *Bybilakis* Neugriechisches Leben, 1840 σ. 63—70. Ausland 1841 σ. 93—4 (Einiges über Feste und Festlichkeiten in heutigen Griechenland. 3. Leichen- und Begräbnisfeierlichkeiten). *Λευκίου* Ἀνατροπὴ 1843 σ. 30—32. *Marino Papadopoulos-Vréto* Mélanges néohelléniques 1856 σ. 27—37. Ausland 1859 σ. 1151—2 (Ritus bei den Begräbnissen der jetzigen Griechen). I. Προτοδίκου Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ταφῆς μετὰ σημειώσεων καὶ παραβολῶν πρὸς τὴν ταφὴν τῶν ἀρχαίων, Ἀθ. 1860. *Mathieu* La Turquie et ses différents peuples 1862 τ. II σ. 113—5. *Wachsmuth* Das alte Griechenland im neuen 1864 σ. 105—114. 117—125. *Zecchini* Quadri della Grecia moderna² 1866 σ. 273—296 (XV. Dei funerali greci). *O. Ernst* Neugriechische Familien- und Kirchenfeste ἐν Unsere

Zeit 1881 τ. II σ. 619—621. *E. M. Edmonds* Notes on greek Folk-lore: Burial Customs in Folklore-Journal 1884 τ. II σ. 168—171. *Ἡλιακοπούλου* Νεκρικά τελεταὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τοῖς νεωτέροις "Ελλήσι ἐν Παρνασσῷ 1893 τ. IE' σ. 841—7. *W. Miller* Greek Life in town and country. Lond. 1905 σ. 95—6. *Deschamps* La Grèce d'aujourd'hui σ. 327.

Κατὰ τόπους: *R. Kleinpaul* Οἱ νεκροὶ τῶν Ἀθηναίων ἐν Ἑστίᾳ 1882 τ. IG' σ. 97—100. *H. Belle* ἐν *Le Tour du Monde* 1877 τ. 33 σ. 123 (Κηδεῖα ἐν Λεβαδείᾳ σ. 121 εἰκὼν). *Π. Παπαζαφειροπούλου* Περισυντογωγή σ. 181—9 (Γορτυνίας). *Κουκουλὲ* Οἰνουνητικὰ σ. 101—2. *Dimo et Nicolo Stephanopoli* Voyage en Grèce. Paris, an VIII (1800) τ. II σ. 33—6 (Μάνης). *A. K. Ζαφειρακοπούλου* Ἔθιμα τῆς κηδεῖας ἐν Μάνῃ ἐν *Λαογρ.* Γ', 473—7. *Saint-Sauveur* Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles. Paris, an VIII (1800) τ. II σ. 49—56 (Ἑπτανήσου). *Théotoky* Détails sur Corfou σ. 42 (101. 264). 65—7. *A. Λασκαράτου* Ἡ διαθήκη μου ἐν Ποιητικῷ Ἀνθῳνι Ζακύνθου 1886 τ. Α' σ. 1—4 (ἀναφέρονται ἔθιμά τινα κατὰ τὴν τελευταίαν ἐν Κεφαλληνίᾳ[;]). *A. Papadopulo-Vreto* Memorie su di alcuni costumi degli antichi Greci tuttora esistenti nell' isola di Leucade, 1825 σ. 39—49. *I. N. Σταματέλος* ἐν *KΠ. Συλλόγῳ* 1874 τ. Η' σ. 428. Ἀθ. Κάρις Περὶ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τοῦ χωρίου Σεβεδίκου τῆς ἐπαρχίας Δωρίδος ἐν Ἐπιθεωρήσει πολιτικῇ καὶ φιλολογικῇ 1882 τ. Γ' σ. 59. *B. Βήκα* Ἔθιμα παρὰ τοῖς Βλαχοφώνοις (τῆς Πίνδου). Κατὰ τὴν ταφὴν νεκροῦ ἐν *Λαογρ.* Γ', 186—7. *I. Λαμπροῖδου* Ζαγοριακὰ 1870 σ. 191—202. Ἀλεξ. Γεωργίου Ἡθῇ, ἔθιμα κλπ. Χιμαραίων. Ἔθιμα ἐπὶ θανάτῳ ἐν *Ζωγρ.* Ἀγῳνι 1891 τ. Α' σ. 205—6. *Ἰω. Μιχαήλ* Μακεδονικά, Ἑρμοῦπ. 1879 σ. 17—22. *G. F. Abbott* Macedonian Folklore σ. 192—215. Ἀστ. Α. Γουσίου Ἡ κατὰ τὸ Παγγαῖον χώρα. Δακκοδεχέων τῶν ἡθῶν, ἡθῇ, ἔθιμα καὶ γλῶσσα, Λεψία 1894 σ. 62—4. *Ἰω. Κ. Δρακιώτου* Ἡ ἐκκλησιὰ τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ Μακεδονίας 1870 σ. 85—9 (Λιτοχώρου ἐμμέτρως). *K. N. Χαριστάτου* Ἡ ἐκκλησιὰ 40 Ἐκκλησιῶν ἐν Θρακίᾳ Ἐπετηρίδ. 1897 τ. Α' σ. 196. *A. Χαριστάτου* Περὶ Ζακύνθου, Ἑπτανησίου 1874 τ. 25—6 (ἐν *Ζωγρ.* ἀναγνώσκειν). *Π. Γ. Σταματῆ* Ἀναμνηστὶς τῶν παρὰ τῆς ἐπαρχίας Φιλίππουπόλεως ἐν Πανδώρα 1861 τ. IA' σ. 411. *Ἰω. Κουκούλι* Ἡ Ὁδηγός (Βάρνα). Ἐν Βάρνῃ 1894 σ. 232—6. — *Βαλλήνδα* Κυθνιακά. Ἐπετηρίδ. 1882 σ. 113—5. *Zallony* Voyage à Tine 1809 σ. 120—123. *Tournefort* Relation d'un voyage du Levant, Paris 1717 τ. I σ. 126—130 (Μήλου). 130—131 (Μυκόνου). *Γαβαλά* Περὶ τῆς νήσου Σικίνου, 1885 σ. 44. *Εὐστρ. I. Δράκου* Ἔθιμα συγχρόνων Ἑλλήνων. Ε'. Αἱ κηδεῖαι ἐν Νεολόγῳ Κ/πόλεως 9 Ἰουνίου 1889 (Μεσοχονησίων). *Rouse* ἐν Folklore 1896 τ. VII, 145 (Λέσβου). *Georgeakis et Pineau* Le folk-lore de Lesbos, 1894 σ. 321—2. *Καλλιμάχη* Χιακὰ ἀνάλεκτα 1890 σ. 335—341. *K. N. Παπάδῃ* Ἐντυπώσεις ἐκ Παρπαριᾶς (Χίου) ἐν Χιακοῖς Χρονικοῖς *K. Ἀμάντιου* 1911 τεύχ. Α' σ. 84. Ἐπ. *I. Σταματιάδου* Ἰκαριακὰ, Σάμος 1893 σ. 113—5. *M. H. Μαλανδράκη* Ἡθῇ καὶ ἔθιμα ἐν Πάτρῳ. Περὶ τῶν κηδεῶν καὶ τῶν μνημοσύνων ἐν Δελτίῳ Ἱστορ. καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρείας Γ', 337—8. *Οἰκονομοπούλου* Λεβιακά 1888 σ. 85 κέ. *Γ. Παπαδοπούλου* Γενικὴ γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ περιγραφὴ ἀρχαία καὶ νεωτέρα τῆς νήσου Νισύρου 1909 σ. 69—71. *Δημοσθ. Χαβιαρᾶ* Συμαϊκά. Α', 5. Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐν *Ζωγρ.* Ἀγῳνι 1891 τ. Α' σ. 216—7 (πρὸ πάντων προλήψεις). *Σ. Ν. Σταματάκη* Ἀλληλογραφία ἐκ Κρήτης ἐν Ἀστει 25 Ἰουνίου 1896 σ. 4 (κηδεῖα πολεμιστοῦ θανόντος ἐν μάχῃ, ἐν Κρήτῃ). *Γ. Λουκά* Φιλολογ. ἐπισκέψεις τῶν ἐν τῷ βίῳ τῶν νεωτέρων Κυπρίων μνημείων τῶν ἀρχαίων. Ἀθ. 1874 τ. Α' σ. 96—9. Ἀθ. *A. Σακελλαρίου* Τὰ Κυπριακά. Ἀθ. 1890 τ. Α' σ. 736—9. *Magda H. Ohnefalsch-Richter* Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypem. 1913 σ. 243—5. *A. A. Παπαδοπούλου* Ὁ ὑπόδουλος Ἑλληγισμός τῆς Ἀσιατικῆς Ἑλλάδος 1919 σ. 130—132 (Πόντου). *Π. Γ. Μακρῇ* Βιθυνικαὶ σκιαγραφαί. Τὸ Κατιρλί καὶ αἱ πέριξ αὐτοῦ κῶμαι. Κ/πολις 1888 σ. 99—101. *Ch. Swan* Journal of a voyage up the Mediterranean, Lond. 1826 τ. I σ. 219—222 (Σμύρνης). *Παθ.* Ἐλευθερίου Πραγματεῖα περὶ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς κωμοπόλεως Διδειοῦ κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους. Ε'. Ἔθιμα ἐν τῷ θανάτῳ ἐν Ξενοφάνει

1907 τ. Δ' σ. 236—8. Κλ. Ἰατρίδου Τὰ κατὰ καὶ μετὰ θάνατον ἐν Βουρδουρίῳ ἄλλοτε καὶ νῦν ἐν Ξενοφάνει 1906 τ. Γ' σ. 335—342. Σ. Φαρασοπούλου Τὰ Σύλατα, 'Αθ. 1895 σ. 41. Ι. Σαραντίδου Ἀρχελάου Ἡ Συνασόρ, 'Αθ. 1899 σ. 81—2.

Ἄλλων λαῶν : Ἀλβανῶν : *Hahn Albanesische Studien* 1853 τ. Ι σ. 150—2. Ρωμῶνων : *Ad. Flachs Rumänische Hochzeits- und Totengebräuche*. Berlin 1899]].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ